

प्रकरण तिसरे

सांस्कृतिक पर्यावरण

- ३.१. प्रस्तावना
- ३.२. सामाजिक घटक
  - ३.२.१ लोकसंख्यावाढ
  - ३.२.२ लोकसंख्येचे वितरण
  - ३.२.३ लोकसंख्या घनता
  - ३.२.४ साक्षरता
- ३.३. आर्थिक घटक
  - ३.३.१ लोकसंख्येची व्यावसायिक संरचना
  - ३.३.२ कार्यप्रवण व अकार्यप्रवण लोकसंख्या
  - ३.३.३ शेतकरी, शेतमजूर व इतर श्रमिक
  - ३.३.४ कृषी अवजारे
  - ३.३.५ पारंपारिक व अपारंपारिक कृषी अवजारे
  - ३.३.६ औरंगाबाद जिल्ह्यातील कोरडवाहू कृषी क्षेत्र व अवजारांतील बदल
  - ३.३.७ जलसिंचन
- ३.४. औरंगाबाद जिल्ह्यातील कृषी विकासात विविध योजनांची स्थिती
  - ३.४.१. औरंगाबाद जिल्ह्यातील विविध घटक निहाय नियोजन
  - ३.४.२ राष्ट्रीय कृषी विकास योजना
  - ३.४.३ इतर शासकीय योजना
- ३.५. सांराश
  - संदर्भ सूची

प्रकरण तिसरे

सांस्कृतिक पर्यावरण

३.१. प्रस्तावना :

मानव हा पर्यावरणाचा अविभाज्य घटक असून पर्यावरणामध्ये वेगाने व आमूलाग्र बदल घडवून आणणारा घटक आहे. तसेच पर्यावरण अभ्यासात महत्वाचा आणि क्रियाशील घटक आहे. नैसर्गिक पर्यावरणात उचित बदल घडवून आणून स्वतःचे असे सांस्कृतिक विश्व निर्माण केले आहे. सांस्कृतिक पर्यावरणातील लोकसंख्या हा घटक महत्वाचा आहे. मानव आपल्या बुद्धी कौशल्याच्या जोरावर नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा उपयोग करून आर्थिक उत्पादने निर्माण करतो. नैसर्गिक साधनसंपत्ती हाताळण्यासाठी प्रत्येक देशाजवळ पुरेसे व कुशल मनुष्यबळ आवश्यक असते. राष्ट्राच्या आर्थिक उत्पादनाबरोबरच त्या राष्ट्राचे सार्वभौमत्व, संरक्षण व राजकीय दृष्ट्या विकास घडवून आणण्यासाठी लोकसंख्येला महत्वाचे स्थान असते. यामुळेच देशातील लोकसंख्या ही त्या देशातील एक महत्वाची साधनसंपत्ती समजली जाते. उत्पादनाचा घटक म्हणून लोकसंख्येला महत्त्व असते.

३.२ सामाजिक घटक :

कोणत्याही राष्ट्राची संपदा आणि आर्थिक विकास ज्या घटकांवर अवलंबून असतो. त्यामध्ये लोकसंख्या हा एक महत्वाचा पायाभूत घटक आहे. लोकसंख्येचे भौगोलिक विभाजन, वाढ किंवा घट लोकसंख्येची रचना आणि वैशिष्ट्ये या प्रमुख अंगांचा व साधनसंपत्तीच्या विकास पातळीचा मोठा संबंध आहे. लोकसंख्या व संपदा यांच्या दृढ संबंधातूनच मानवाचा सामाजिक आर्थिक विकास आकार घेतो. लोकसंख्या वाढीचा कल व वेग संपदा विकासात फार मोलाचा ठरतो. विकासाचा आराखडा व नियोजनाची दिशा निश्चित होते.

३.२.१ लोकसंख्यावाढ :

उपलब्ध साधनसंपत्तीचा पुरेसा किंवा कमाल उपयोग करण्याकरीता आवश्यक असलेले मनुष्यबळ देशांमध्ये नसेल तर अशा परिस्थितीत लोकसंख्येची वाढ ही आर्थिक विकासास पुरक ठरते. बोसीरिझ या अभ्यासकाच्या मते, कित्येक देशांच्या आर्थिक रचनेवर अनुकूल परिणाम होतो. पण त्यानंतर मात्र सतत वाढत जाणाऱ्या लोकसंख्येमुळे देशांच्या आर्थिक घडीला धक्के बसू लागतात.

कित्येक मागासलेल्या देशामध्ये हे चित्र दिसते. औरंगाबाद जिल्ह्यातील लोकसंख्येमध्ये सन १९९१ ते २०११ पर्यंतची वाढ खालील सारणी क्र.३.१ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे झालेली आढळते.

सारणी क्र. ३.१

औरंगाबाद जिल्ह्यातील लोकसंख्या वाढ सन १९९१-२०११

इ.स.	एकूण	%	ग्रामीण	%	शहरी	%
	संख्या	%	संख्या	%	संख्या	%
१९९१	२२,१३,७७९	१००	१४,८८,६३६	६७.२४	७,२५,१४३	३२.७६
२००१	२८,९७,०१३	१००	१८,०९,८६३	६२.४७	१०,८७,१५०	३७.५३
२०११	३७,०१,२८२	१००	२०,८१,११२	५६.२३	१६,२०,१७०	४३.७७
१९९१-२०११ मधील बदल	-	-	-	-११.०१	-	+११.०१

सारणी क्र.३.१ नुसार १९९१ ते २०११ या २० वर्षांच्या कालावधीत लोकसंख्या वाढलेली दिसते. सन १९९१ मध्ये २२,१३,७७९ होती. तर सन २००१ मध्ये २८,९७,०१३ एवढी झाली. म्हणजे ६,८३,२३४ एवढी वाढ झाली. तर २०११ मध्ये ८,१३,२६९ ने वाढून ३७,०१,२८२ एवढी झाली. सन १९९१ च्या प्रमाणात ग्रामीण लोकसंख्येत सन २०११ मध्ये ग्रामीण लोकसंख्येत ११.०१% घट व शहरी लोकसंख्येत ११.०१% वाढ झाली. जिल्ह्यातील तालुका निहाय लोकसंख्येतील वाढ खालील प्रमाणे दर्शविली आहे. लोकसंख्या वृद्धी दर काढण्यासाठी खालील सूत्राचा अवलंब केला आहे.

चालू वर्षाची लोकसंख्या - आधार वर्षातील लोकसंख्या

लोकसंख्या वृद्धीदर = $\frac{\text{चालू वर्षाची लोकसंख्या} - \text{आधार वर्षातील लोकसंख्या}}{\text{आधार वर्षातील लोकसंख्या}} \times १००$

(डॉ.एस.एन.कुलकर्णी व इतर १९९८) पृ. १५१
तसेच

$$PR = \frac{V \text{ present} - V \text{ past}}{V \text{ past}} \times १००$$

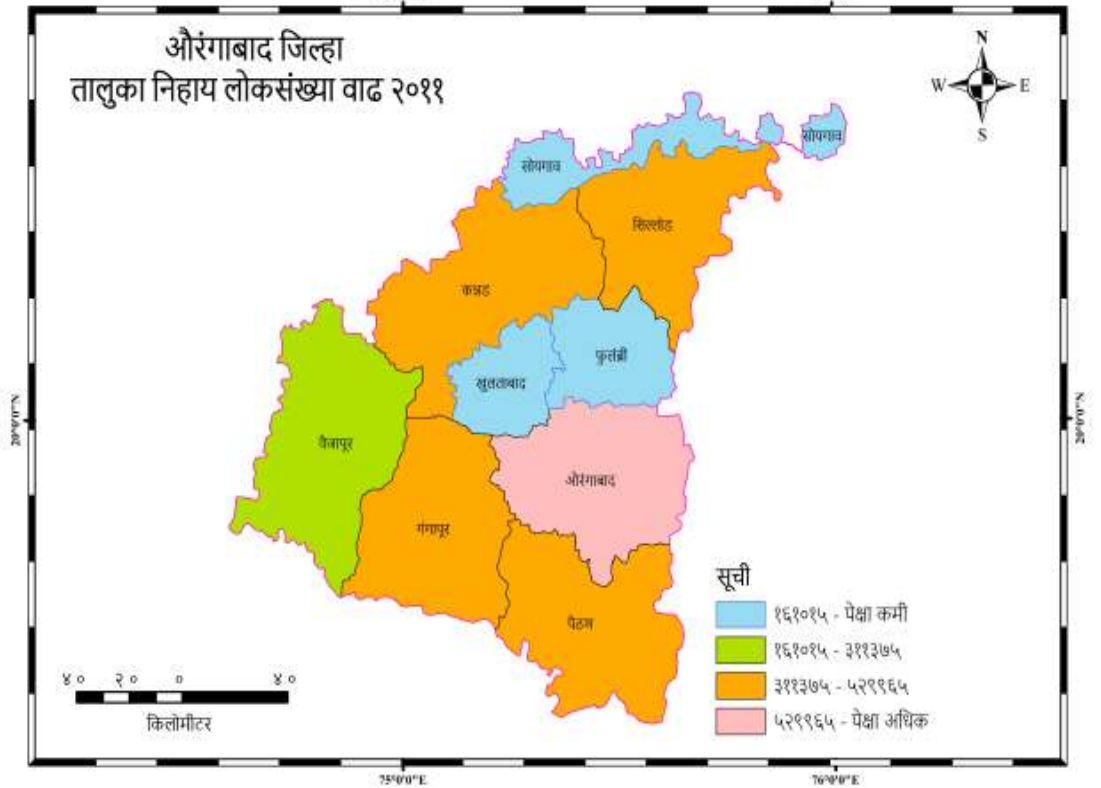
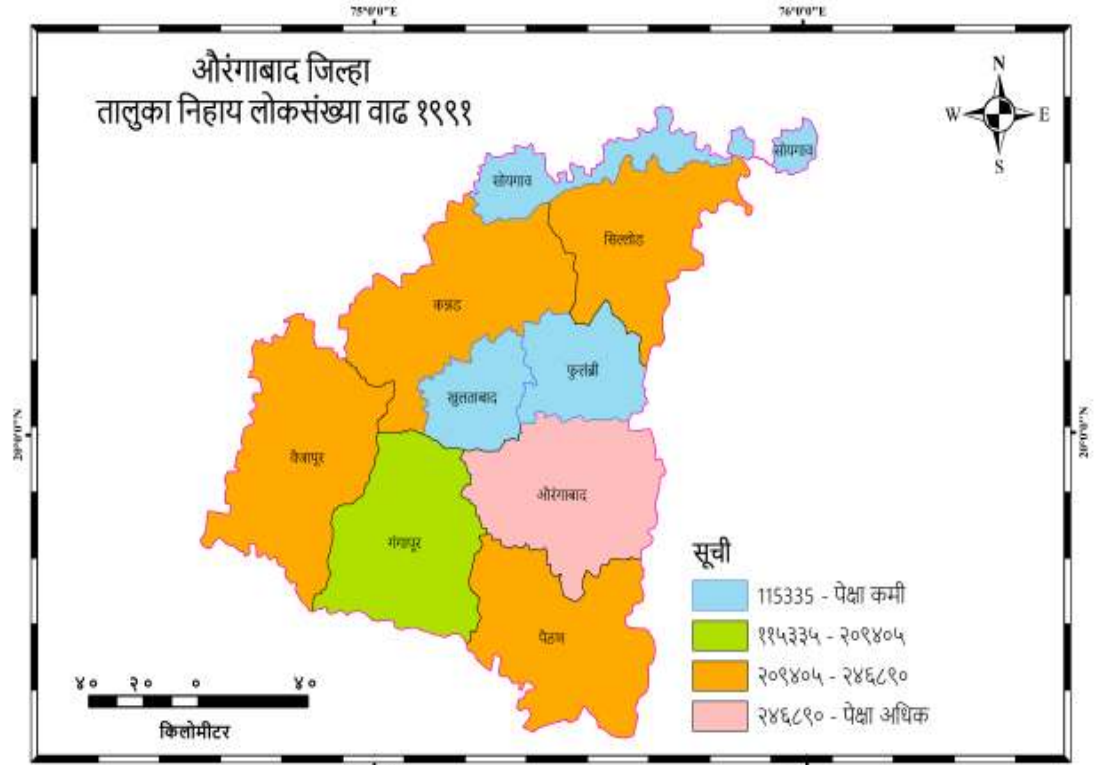
PR = Percen Rate

V present = Persent of Future Value

V past = Past of present Value

(www. google)

नकाशा क्र. ३.१

सारणी क्र. ३.२
औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुकानिहाय लोकसंख्या वाढ
(सन १९९१ ते २०११)

तालुके	एकूण लोकसंख्या १९९१	लोकसंख्या जिल्हाच्या लोक संख्येच्या टक्के वारीमध्ये	१९८१ ते १९९१ दरम्यान लोकसंख्या वाढीचा दर	१९८१ ते १९९१ दरम्यान वाढ %	एकूण लोकसंख्या २००१	लोकसंख्या जिल्हाच्या लोकसंख्येच्या टक्के वारीमध्ये	१९९१ ते २००१ लोक संख्या वाढीचा दर	१९९१ ते २००१ लोकसंख्या वाढ	एकूण लोकसंख्या २०११	लोकसंख्या जिल्हाच्या लोकसंख्येच्या टक्के वारीमध्ये	२००१ ते २०११ दरम्यान लोकसंख्या वाढीचा दर	१० वर्षांत २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये झालेली वाढ %
कन्नड	२,४६,८८८	११.१५	२.८	२८.३५	२९१,२६७	१०.०५	१.८	१७.९७	३४१,०१९	९.२१	१.७	१७.०८
सोयगाव	७७,२१३	३.४९	२.५	२४.६८	९०,१४७	३.११	१.७	१६.७५	११३,०८७	३.०६	२.५	२५.४४
सिल्लोड	२,४५,७५४	११.१०	१.०३	१०.३०	२९१,०५६	१०.०५	१.८	१८.४३	३५९,९६३	९.७२	२.४	२३.६७
फुलंब्री	१,१५,३३२	५.२१	-	-	१,३१,३२७	४.५३	१.४	१३.८७	१,६१,०१२	४.३५	२.३	२२.६०
औरंगाबाद	७,७६,३०७	३५.०७	५.०	५०.४५	१,१६,५५६	४०.२३	५.०१	५०.१४	१,५९,०३७	४२.९७	३.६	२६.७१
खुलताबाद	८,३५,४	३.७६	१.९	१९.०	१,०१,५००	३.५०	२.२	२२.०६	१,१८,३२८	३.२०	१.४	१४.२२
वैजापूर	२,१८,९५९	९.८९	२.५	२५.०८	२,५९,६०१	८.९६	१.९	१८.५६	३,११,३७१	८.४१	२.०	१६.६२
गंगापूर	२,०९,४०२	९.४६	३.०	३०.०९	२,७९,९९७	९.६४	३.३	३३.३३	३,५८,१५५	९.६८	२.८	२२.०४
पैठण	२,४०,७७०	१०.८८	२.९	२८.८६	२,८७,३५६	९.९२	१.९	१९.३४	३,४७,९७३	९.४०	२.१	१७.४२
एकूण जिल्हा	२,२१,३७,७९	१००	४.०	३९.६०	२,८९,७०,१३	१००	३.१	३०.८६	३,७०,१२,८२	१००	२.८	२७.७६

(स्त्रोत : सामाजिक - आर्थिक समालोचन, औरंगाबाद ; जनगणना अहवाल, १९९१, २००१, २०११)

सारणी क्र. ३.२ नुसार सन १९९१ च्या तुलनेत सन २००१ मध्ये औरंगाबाद तालुक्यात सर्वाधिक ५.०१ दराने एकूण ५०% लोकसंख्या वाढली. तर सर्वात कमी फुलंब्री तालुक्यात १.४ दराने १३.८७% वाढ झाली. जिल्ह्याची एकूण ३०.८६% वाढ झाली. सन २००१ च्या तुलनेत सन २०११ मध्ये जिल्ह्यात लोकसंख्या २.८ दराने २७.७६% वाढ झाली. म्हणजेच लोकसंख्या वाढीचा दर मागील दशवार्षिक वाढीपेक्षा कमी होता. मागील दशवार्षिक पेक्षा औरंगाबाद तालुक्यातील लोकसंख्यावाढीचा दर जवळपास ३.६ दराने ४२.४७% वाढीसह निम्म्यावर दिसतो. कन्नड तालुक्यातील लोकसंख्या वाढ मागील दशवार्षिक पासून १.७ दराने १७.०८% वाढ झालेली आहे. ३.१ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे लोकसंख्येत संशोधन काळातील वाढ लक्षात येते. एखाद्या प्रदेशातील लोकसंख्येचे स्वरूप निश्चित करण्यासाठी डाल्टनने खालील सूत्राचा वापर केला. या सूत्राच्या साहाय्याने लोकसंख्या पर्याप्त, न्यूनतम, अतिरिक्त लोकसंख्या आहे हे समजते.

$$M = \frac{A-O}{O}$$

M = विसंगती

A = देशात प्रत्यक्ष असलेली लोकसंख्या

O = पर्याप्त लोकसंख्या

१. जेव्हा विसंगती उणे (-ve) येते तेव्हा न्यूनतम लोकसंख्या असते

२. जेव्हा विसंगती शून्य (०) येते तेव्हा पर्याप्त लोकसंख्या असते.

३. जेव्हा विसंगती अधिक (+ve) असते. तेव्हा लोकसंख्या अतिरिक्त असते.

उदा. एखाद्या प्रदेशाची लोकसंख्या ४०,५०,६० अशी आहे. म्हणून न्यूनतम लोकसंख्या असते.

न्यूनतम व अतिरिक्त लोकसंख्या देशासाठी घातक असते.

$$M = \frac{40-50}{50} = \frac{-10}{50} = \frac{1}{5}$$

म्हणजेच उत्तर उणे (-) आहे. (ए. बी. सवदी ; २०११) पृ.८.१

३.२.२ लोकसंख्येचे वितरण

भारतात लोकसंख्येचे वितरण असमान झालेले आहे. देशाच्या एकूण ३३ % क्षेत्रफळावर ६६% लोकसंख्या राहते. जगाच्या भूभागाच्या २.४% भूभागावर जगाचा १६% लोकसंख्या राहते. १९९१ च्या जनगणनेनुसार ८४.६३ कोटी लोकसंख्या असून ग्रामीण भागात ७४.५ % तर नागरी

भागात २५.७% लोकसंख्या राहते (डॉ. श.बा. सावंत - १९९५)^{पृ.८९}. जास्त, मध्यम, कमी घनतेवरून लोकसंख्येच्या वितरणानुसार प्रदेश सांगता येतात. जगातील लोकसंख्येच्या वितरणानुसार ५० % भूभाग मानव विरहित आहे. २५% भागात अतिशय दाट लोकवस्ती आहे. २५% भाग विरळ लोकवस्तीचा आहे. पूर्व गोलार्धात पश्चिम गोलार्धाच्या तुलनेने लोकसंख्या जास्त आहे. (प्रा. के.ए. खतीब, २०११)^{पृ.८४} लोकसंख्येच्या वितरणानुसार विरळ लोकवस्तीचे प्रदेश, मध्यम लोकवस्तीचे प्रदेश, जास्त लोकवस्तीचे प्रदेश अशा स्वरूपाचे वितरण आढळते. त्यानुसार दर चौ.कि.मी. ला व्यक्ती प्रमाणे १) विरळ लोकवस्ती : ५० पेक्षा कमी व्यक्ती २) मध्यम लोकवस्ती ५० ते २०० व्यक्ती ३) दाट लोकवस्ती : २०० पेक्षा जास्त व्यक्ती.

सारणी क्र. ३.३

औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुकानिहाय लोकसंख्या वितरण सन १९९१, २००१, २०११

(एकूण लोकसंख्येच्या टक्केवारीमध्ये)

तालुके	१९९१	१९९१ ते २००१ मधील वाढ/घट % मध्ये	२००१	२००१ ते २०११ मधील वाढ/ घट	२०११	१९९१ ते २०११ मधील वाढ /घट%
कन्नड	११.१५	-१.१०	१०.०५	-०.८४	९.२१	-१.९४
सोयगाव	३.४९	-०.३८	३.११	-०.०५	३.०६	-०.४३
सिल्लोड	११.१०	-१.०४	१०.०६	-०.३४	९.७२	-१.३८
फुलंब्री	५.२१	-०.६८	४.५३	-०.१८	४.३५	-०.८६
औरंगाबाद	३५.०७	+५.१६	४०.२३	+२.७४	४२.९७	+७.९०
खुलताबाद	३.७६	-०.२६	३.५०	-०.३०	३.२०	-०.५६
वैजापूर	९.८९	-०.९३	८.९६	-०.५५	८.४१	-१.४८
गंगापूर	९.४६	+०.१८	९.६४	+०.०४	९.६८	+०.२२
पैठण	१०.८८	-०.९७	९.९२	-०.५२	९.४०	-१.४३
एकूण जिल्हा	१००	-	१००	-	१००	-

(स्रोत : सामाजिक -आर्थिक समालोचन, औरंगाबाद, सन १९९१-९२, २००१, २०११, २०१३)

सारणी क्र.३.३ नुसार औरंगाबाद जिल्ह्यातील लोकसंख्या वितरणानुसार सन २०११ च्या जनगणनेनुसार सर्वाधिक लोकसंख्या ४२.९७% औरंगाबाद तालुक्यात आहे. तर उर्वरीत ५७.०४% लोकसंख्या इतर ८ तालुक्यात वितरीत झालेली आढळते. तर सर्वात कमी लोकसंख्या ३.०६%

सोयगाव तालुक्यात आढळते. त्याखालोखाल खुलताबाद ३.२०%, फुलंब्री ४.३५% आढळते. यावरून असे लक्षात येते की, औरंगाबाद जिल्ह्यातील लोकसंख्या केंद्रीकरण उद्योगधंदे, रोजगार, आधुनिक सोई- सुविधा यामुळे विशिष्ट भागात झालेले दिसते. औरंगाबाद जिल्ह्यातील लोकसंख्या वितरण असमान आहे. जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येच्या वितरणानुसार सन १९९१ ते २००१ दरम्यान जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येत कन्नड, सोयगाव, सिल्लोड, फुलंब्री, खुलताबाद, वैजापूर, पैठण तालुक्यात घट झाली सन १९९१ च्या तुलनेत सन २००१ मध्ये व सन २००१ ते २०११ दरम्यान घट झालेली दिसते. तर औरंगाबाद व गंगापूर तालुक्यात वाढ झालेली दिसते. लोकसंख्या वाढीचा दर खालील सुत्राच्या साहाय्याने काढण्यात आलेला आहे.

३.२.३ लोकसंख्या घनता

विविध प्रकारच्या वस्तू, उत्पादने, सेवा यांची उपलब्धता करून देणारी मानवाची बुद्धी, शक्ती, कौशल्य, ज्ञान म्हणजे मानवी संपत्ती होय. मानवाच्या कला कौशल्यातून, कार्यक्षमतेतून मानवी संपत्तीचे मोल स्पष्ट होत असते. कुशल मनुष्य बळाच्या सामर्थ्यावरच देशाची प्रगती अवलंबून असते. (डॉ. मोहन तावडे व सावंत ; १९९१)^{पृ.७८} लोकसंख्येला मापनासाठी लोकसंख्येची घनता ही कल्पना १८३७ मध्ये प्रथमतः हेन्री हारनेस यांनीद आयर्लंडचे नकाशे तयार करताना मांडली. घनता हा शब्द मानव - जमीन गुणोत्तर दर्शवितो. (प्रा.के. ए. खतीब, २०११)^{पृ.७४} घनता ही कोणत्याही देशातील व्यक्तीचे पालन-पोषण करण्याच्या क्षमतेचा सूचक नाही. कोणता देश किती लोकांचे पालन-पोषण करू शकतो. हे देशातील नैसर्गिक संसाधने आणि त्यांचा उपयोग करण्यासाठी कोणत्या मर्यादेपर्यंत प्रगत तंत्रज्ञानाचा प्रयोग करतो यावर अवलंबून आहे. नैसर्गिक संसाधने आणि औद्योगिककरणाचे प्रमाणाच्या आधारावर कोणत्या मर्यादेपर्यंत लोकसंख्येच्या जास्त घनतेचे उदरनिर्वाह करू शकते यावर निर्धारित केले जाते. जपानची लोकसंख्येची घनता जास्त असूनही लोकांचा स्तर चांगला आहे. कारण औद्योगिककरण झालेले आहे. संयुक्त संस्थानातील जीवन स्तर चांगला आहे. कारण संसाधने मनुष्य-भूमी दर कमी व आर्थिक विकासाचा वृद्धीदर जास्त आहे. म्हणजेच लोकसंख्येची घनता ही देशाची गरीबी किंवा संपन्नता याचे सूचक नाही. माल्थसच्या लोकसंख्या सिध्दांतानुसार दरडोई शेतजमीनीचे प्रमाण कमी होत आहे. लोकसंख्या वाढत असून धान्योत्पादन कमी होत आहे. त्यामुळे लोकसंख्या नियंत्रणाची आवश्यकता सांगितली. (रूद्रदत्त व इतर, २०००)^{पृ.६०, ६६} घनतेचा अर्थ कोणत्याही देशातील राहणाऱ्या व्यक्तींचे प्रति चौ. कि. मी. व्यक्ती असा आहे. १९९१ च्या जनगणनेनुसार घनता प्रति चौ.कि.मी. २६७ व्यक्ती आहे.

लोकसंख्येची घनता विविध पध्दतीने काढता येते. ते खालील प्रमाणे.

अ) गणिती घनता :

आर्थिक परिस्थितीचा बोध होत नाही. लोकसंख्या कोठे जास्त आहे, कमी आहे. कोणता भाग निर्जन आहे. माहिती होत नाही. खालील सूत्राच्या आधारे साधी गणिती घनता काढली जाते.

$$\text{Mathematical Density} = \frac{\text{Total Population}}{\text{Total Area}}$$

(प्रा सुभाषचंद्र सारंग - १९९७) पृ.१४०

औरंगाबाद जिल्ह्यातील सामान्य घनता प्रति चौ.किमी. ला सन १९९१ मध्ये २१९.२१ व्यक्ती तर २००१ मध्ये २८६.३३ व्यक्ती प्रति चौ.किमी, तर सन २०११ मध्ये ३६५.८३ व्यक्ती प्रति चौ.किमी आढळते. लोकसंख्येच्या घनतेनुसार लोकसंख्या वाढत आहे हे स्पष्ट होते.

सारणी क्र. ३.४

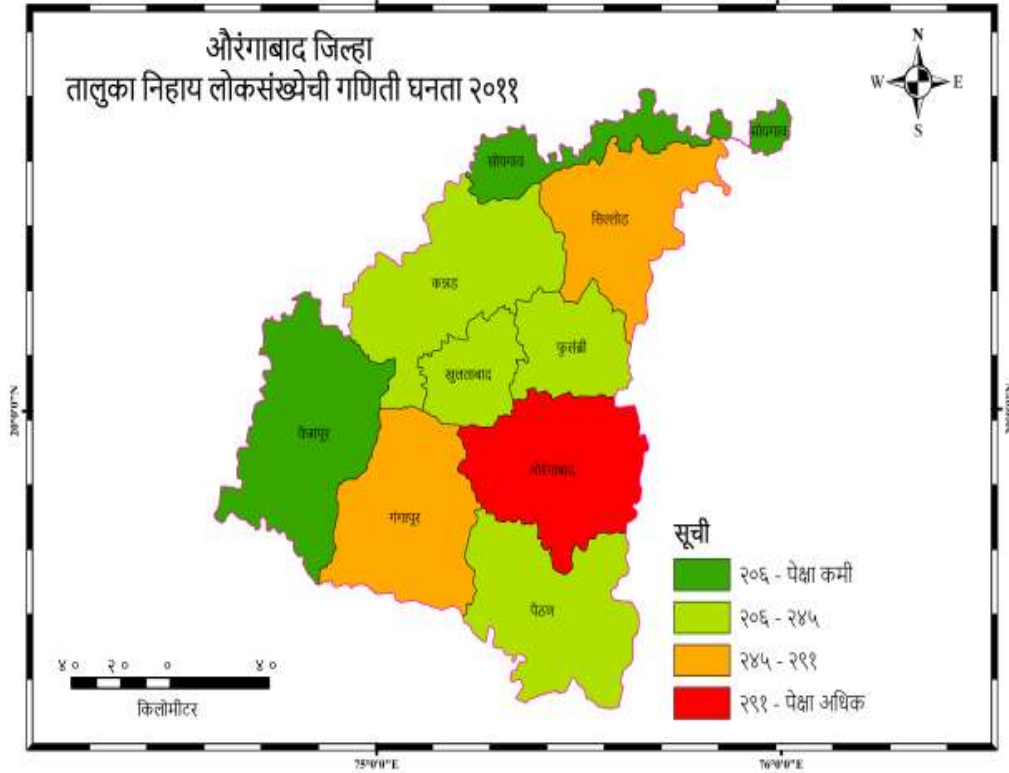
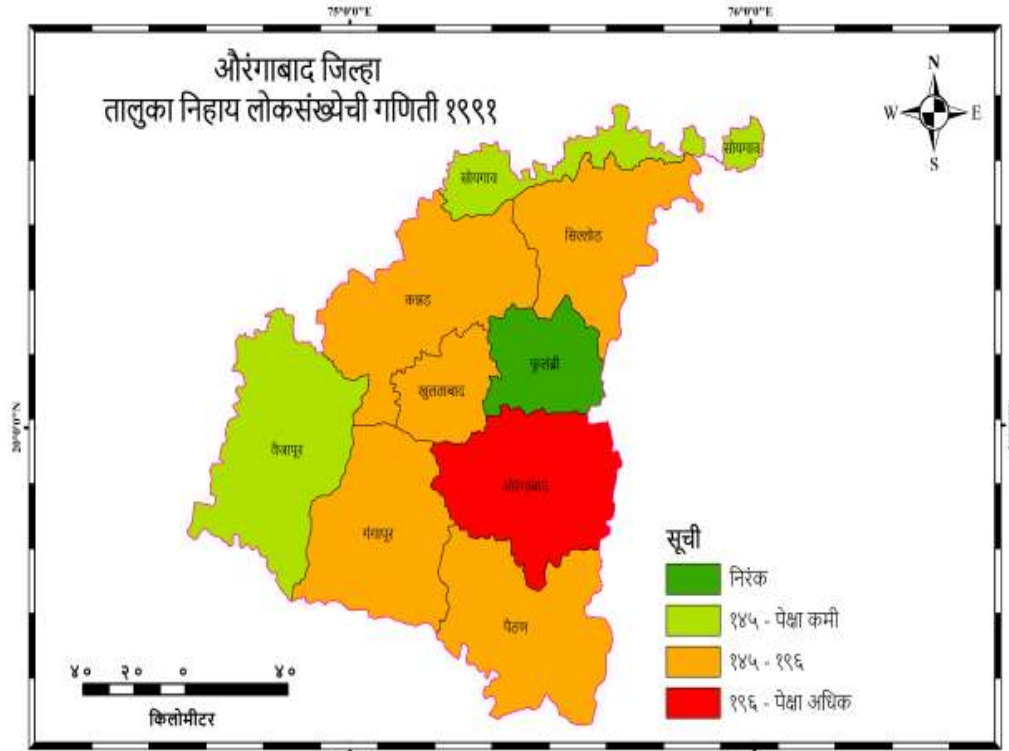
औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुकानिहाय लोकसंख्येची गणिती घनता (सन १९९१ ते २०११)

तालुके	१९९१ घनता	१९९१ ते २००१ दरम्यान वाढ/घट %	२००१ घनता	२००१ ते २०११ वाढ/घट % मध्ये	२०११ घनता	१९९१ ते २०११ दरम्यान वाढ/घट % मध्ये
कन्नड	१६२.६४	३०.५३	१९३.१७	३२.८३	२२६	६३.३६
सोयगाव	११८.७९	१९.८६	१३८.६५	३५.३५	१७४	५५.२१
सिल्लोड	१९५.७५	३९.७५	२३५.५०	५५.५	२९१	९५.२५
फुलंब्री	-		१९९.३१	४४.६९	२४४	-
औरंगाबाद	५१४.७०	३५९.६९	८७४.३९	३१८.६१	११९३	६७८.३
खुलताबाद	१६९.७०	३९.६२	२०९.३२	३४.६८	२४४	७४.३
वैजापूर	१४४.९८	२६.८८	१७१.८६	३४.१४	२०६	६१.०२
गंगापूर	१५९.७२	५३.६५	२१३.३७	६०.६३	२७४	११४.२८
पैठण	१६८.७५	३२.४६	२०१.२१	४२.७९	२४४	७५.२५
एकूण जिल्हा	२१९.२१	६७.१२	२८६.३३	७९.५	३६५.८३	१४६.६२

(स्रोत : जनगणना अहवाल -१९९१, २००१, २०११)

सारणी क्र.३.४ नुसार प्रति चौ.किमी ला ५० पेक्षा कमी व्यक्ती असणारे विरळ घनतेचे तालुके नाहीत. तर ५० ते २०० प्रति.चौ.किमी व्यक्ती, मध्यम लोकसंख्येच्या सन १९९१ मध्ये औरंगाबाद तालुका वगळता इतर ७ तालुक्यात आढळते. तर औरंगाबाद तालुक्याची घनता २०० पेक्षा जास्त म्हणजे दाट लोकसंख्या होती. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार मध्यम लोकवस्तीच्या प्रदेशात कन्नड, सोयगाव, फुलंब्री, वैजापूर इत्यादी तालुके होती. तर जास्त लोकसंख्येच्या घनतेच्या प्रदेशात सिल्लोड, खुलताबाद, गंगापूर, पैठण इ. तालुके होते. तर औरंगाबाद तालुक्याची लोकसंख्या अतिरीक्त होती. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यात सोयगाव तालुका मध्यम घनतेच्या प्रदेशात होता. कन्नड, सिल्लोड, फुलंब्री, खुलताबाद, वैजापूर, गंगापूर, पैठण इ. तालुके जास्त घनतेच्या प्रदेशात येतात. औरंगाबाद तालुक्यात अतिरीक्त लोकसंख्या आहे. नकाशा क्र. ३.२ वरून लक्षात येते.

नकाशा क्र. ३.२

१. कमी घनतेचा विभाग (२०० प्रति चौ.कि.पेक्षा कमी लोकसंख्या)

गणितीय घनतेच्या सन १९९१ मध्ये सोयगाव, कन्नड, सिल्लोड, खुलताबाद, वैजापूर, पैठण, गंगापूर तालुक्यांच्या समावेश होतो. २००१ मध्ये कन्नड, सोयगाव, फुलंब्री, वैजापूर तालुके तर सन २०११ नुसार सोयगाव तालुक्यांचा समावेश होतो.

२. मध्यम घनतेचा विभाग : (२०० ते ३०० प्रति चौकिमी लोकसंख्या)

सन १९९१ मध्ये एकही तालुका नसून २००१ मध्ये सिल्लोड, खुलताबाद, गंगापूर, पैठण तालुके समाविष्ट होतात. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार कन्नड, सिल्लोड, फुलंब्री, खुलताबाद, वैजापूर, गंगापूर, पैठण इ.तालुके समाविष्ट होतात.

३. अतिजास्त घनतेचा विभाग : (३०० पेक्षा जास्त)

सन १९९१, २००१, २०११ च्या जनगणनेनुसार औरंगाबाद तालुक्याची घनता अनुक्रमे ५१४.७०, ८७४.३९, ११९३ अशी अतिरिक्त आहे.

सन १९९१ ते २०११ मधील लोकसंख्येची गणिती घनता

जिल्ह्यातील सर्वात अधिक लोकसंख्येची गणिती घनता सन १९९१ च्या तुलनेत सन २०११ मध्ये ६७८.३ वाढ झालेली आहे. तर सर्वात कमी लोकसंख्येच्या घनतेतील वाढ सोयगाव तालुक्यातील ५५.२१ एवढी आहे. जिल्ह्यातील सन १९९१ ते २००१ मध्ये गणिती घनतेत ६७.१२ ची वाढ झालेली आहे. तर संशोधन काळात सन.१९९१ ते २०११ मध्ये १४६.६२ इतकी वाढ झालेली आहे. म्हणजेच लोकसंख्येच्या गणिती घनतेत सातत्याने वाढ होत गेलेली आहे.

ब) पोषण घनता :

'राईट' या विचारवंताने फ्रान्समध्ये रुढ केली. या घनतेवर एकूण लोकसंख्या एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी असलेले गुणोत्तर असते. यात निरुपयोगी जमीन वापरली जात नाही. यात उरलेला निर्जन प्रदेश कोरा राहतो. खालील सुत्राच्या साहाय्याने पोषण घनता काढली जाते.

$$\text{पोषण घनता} = \frac{\text{प्रदेशातील एकूण लोकसंख्या}}{\text{लागवडीखालील एकूण क्षेत्र}}$$

सारणी क्र. ३.५

औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुकानिहाय पोषण घनता (१९९१, २००१, २०११)

(प्रति चौकिमी)

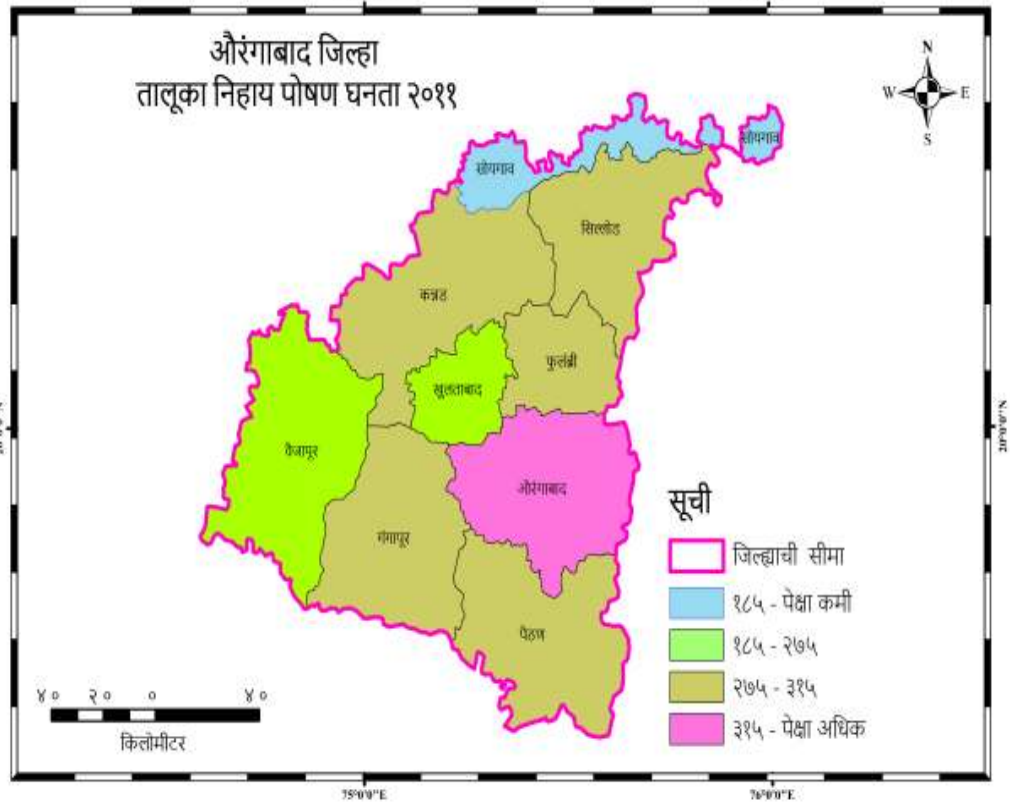
तालुके	१९९१	२००१	२०११	१९९१ ते २०११ मधील फरक
कन्नड	२३३	२५५	२९७	६४
सोयगाव	१८४	१४५	१८२	-२
सिल्लोड	२५२	२४०	२९७	४५
फुलंब्री	-	२४०	२९५	-
औरंगाबाद	७२१	१३८१	१८८४	११६३
खुलताबाद	२०६	१९०	२७२	६६
वैजापूर	१६६	१९६	२३५	६९
गंगापूर	१९१	२३६	३०२	१११
पैठण	१८९	२६०	३१४	१२५
एकूण	२८२	३४०	४३४	१५२

स्त्रोत : (सामाजिक- आर्थिक समालोचन १९९३, २००८, २०११)

(जनगणना अहवाल १९९१, २००१, २०११)

सन १९९१, २००१, २०११ च्या जनगणनेनुसार पोषण घनता वाढत गेलेली आहे. तसेच औरंगाबाद तालुक्याची पोषण घनता प्रचंड वेगाने वाढत असलेली दिसते. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार सर्वात कमी १८२ सोयगाव तालुक्याची आहे. तर सर्वात जास्त १८८४ औरंगाबाद तालुक्याची दिसते. औरंगाबाद जिल्ह्याच्या पोषण घनतेनुसार १९९१ मध्ये २८२, सन २००१ मध्ये ३४० तर २०११ मध्ये ४३४ प्रति चौ.कि. वाढत आहे. गणिती घनता व पोषण घनतेनुसार औरंगाबाद जिल्ह्यातील विभाग करता येतील. नकाशा क्र. ३.३ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे सन १९९१ मध्ये २१० पेक्षा कमी घनता पैठण, वैजापूर, गंगापूर, खुलताबाद, सोयगाव आढळते तर औरंगाबाद सर्वाधिक आहे. तसेच सन १९९१ मध्ये ३१५ पेक्षा जास्त औरंगाबाद तर सोयगाव सर्वात कमी १८५ पेक्षा कमी घनता आढळते.

नकाशा क्र. ३.३

क) कृषी घनता :

प्रत्यक्ष शेती व्यवसायावर अवलंबून असलेले किंवा शेती व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांशी लागवडीखालील क्षेत्राचे गुणोत्तर लक्षात घेतले जाते. कृषि घनता काढण्यासाठी खालील सुत्राचा वापर केला जातो.

$$\text{कृषी घनता} = \frac{\text{एकूण कृषी व्यवसायात गुंतलेले लोक}}{\text{शेती खालील एकूण क्षेत्र}}$$

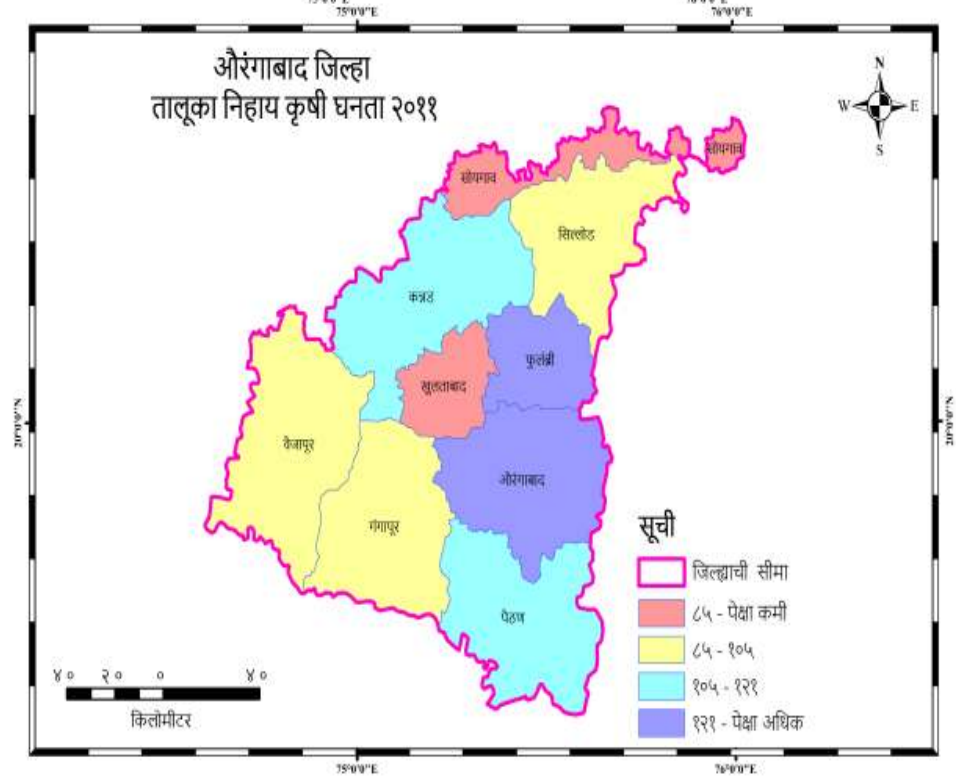
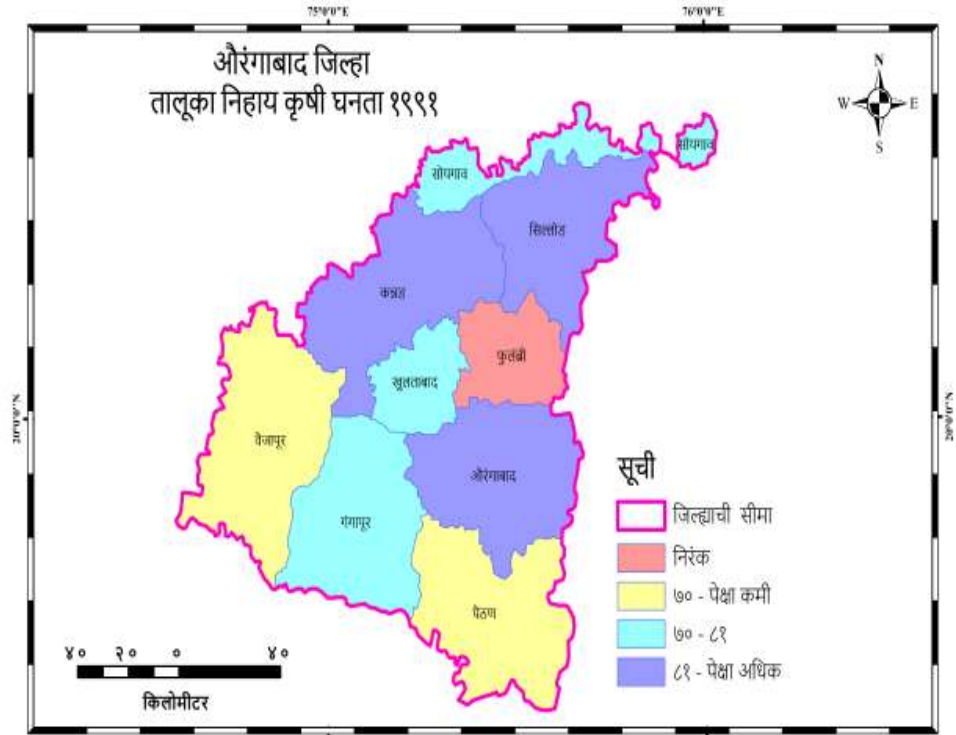
सारणी क्र. ३.६
औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुकानिहाय कृषी घनता
(सन १९९१, २००१, २०११)

प्रति चौ.किमी.मध्ये)

तालुके	१९९१	२००१		२०११	
		संख्या	१९९१ ते २००१ मधील बदल	संख्या	२००१ ते २०११ मधील बदल
कन्नड	८४.३४	९२.५६	+८.२२	१२०.१४	२७.५८
सोयगाव	८०.३३	६२.७३	-१७.६	८१.१४	१८.४१
सिल्लोड	९६.३५	८१.२९	-१५.०७	१०४.६९	२३.४
फुलंब्री	-	१०४.६७	-	१३२.७६	२८.०९
औरंगाबाद	८७.८१	१०६.४८	१८.६७	१२४.९३	१८.४५
खुलताबाद	७२.३६	६३.३०	-८.७६	८१.७०	१८.४
वैजापूर	६२.१२	८०.८१	१८.६९	१०२.०४	२१.२३
गंगापूर	७३.६०	८३.२९	९.६९	९७.४१	१४.१२
पैठण	६६.०६	९०.८६	२४.८	११३.७६	२२.९
एकूण	८२.१५	८५.७६	+३.६१	१११.०६	२५.३०

स्रोत : (जनगणना अहवाल २००१, २०११; सामाजिक- आर्थिक समालोचन औरंगाबाद, १९९२-९३, २००७-०८-२०१३)

नकाशा क्र. ३.४

सारणी क्र. ३.६ नुसार १९९१ ते २०११ या दरम्यान २० वर्षांच्या कालावधीत कृषी घनता औरंगाबाद जिल्ह्याची वाढत गेलेली दिसते. सन १९९१ मध्ये ८२.१५ व्यक्ती प्रति चौ.किमी असून २००१ मध्ये ८५.७६ इतकी झाली. सन २०११ मध्ये ११.०६ इतकी झाली. सन १९९१ ते २००१ या काळात फुलंब्री तालुका नव्याने निर्माण होऊन जिल्ह्यातील तालुक्यांची फेररचना झाल्यामुळे तालुकानिहाय कृषी घनतेतील वाढ वा घट निश्चित सांगता येत नाही. परंतु सन २००१ ते २०११ या दहा वर्षांच्या कालावधीत कृषी घनता मोठ्या प्रमाणावर वाढलेली आहे. सर्वाधिक कृषी घनता फुलंब्री तालुक्याची असून त्या खालोखाल औरंगाबाद, कन्नड, पैठण तालुक्याची असून सर्वात कमी सोयगाव तालुक्याची आहे. तसेच खुलताबाद तालुक्याची कृषी घनता ८१.७० प्रति चौ.किमी आहे. नकाशा क्र.३.४ नुसार सन १९९१ मध्ये पैठण, वैजापूर ७० पेक्षा कमी तर औरंगाबाद, सिल्लोड, कन्नड ८१ पेक्षा जास्त. सन २०११ मध्ये ८५ पेक्षा कमी खुलताबाद, सोयगाव व सर्वात जास्त १२१ पेक्षा औरंगाबाद, फुलंब्री.

थोडक्यात औरंगाबाद जिल्ह्यात गणिती घनता, पोषण घनता, कृषी घनतेनुसार तालुकानिहाय घनतेचे विभाग खालील प्रमाणे करता येतील. सन १९९१ ते २००१ मध्ये जिल्ह्यातील तालुकानिहाय सर्वात जास्त कृषी घनतेतील दशवार्षिक पैठण तालुक्यात होती. तर सर्वात कमी घनतेतील फरक सोयगाव तालुक्यात १७.६ एवढा आहे. सन २००१ ते २०११ या दशवार्षिक काळात सन २००१ च्या तुलनेत सन २०११ मध्ये फुलंब्री तालुक्यातील सर्वाधिक घनतेतील फरक २८.०९ असून सर्वात कमी फरक गंगापूर तालुक्यात १४.१२ आहे. तर जिल्ह्याच्या कृषी घनतेत सन १९९१ च्या तुलनेत सन २००१ मध्ये ३.६१ एवढा फरक आढळतो. तर सन २००१ च्या तुलनेत सन २०११ मध्ये २५.७३ एवढा फरक आहे.

३.२.४ साक्षरता :

मानवी संस्कृतीच्या इतिहासातील सर्वात महत्वाची घटना अक्षरांचा शोध आहे. साक्षरता हा घटक एक प्रवेशद्वार आहे, की ज्यातून पुर्वजांनी जतन केलेल्या ज्ञानाचा पुरेपूर फायदा घेऊ शकतो. त्याचबरोबर स्वतःच्या क्षमतेनुसार त्यात वाढ किंवा संपुष्टात आणण्याची योग्यता निर्माण करू शकतो. ज्यामुळे ज्ञानाच्या क्षेत्रात क्रांतिकारी बदल शक्य होते. गीतेच्या या अध्यायात अक्षराला ब्रम्ह म्हटले आहे. ईश्वराच्या प्राप्तीचे माध्यम म्हटले आहे. साक्षरतेचा अर्थ केवळ अक्षरज्ञान आणि अंक ज्ञान नाही तर आपले कर्तव्य व अधिकाराच्या विषयी जागरूक होणे असा आहे. त्यापेक्षा ही जास्तीचा अर्थ शोषण, उत्पात, भ्रष्टाचाराचे निर्मूलन असा आहे. घटना व विचारांना एकत्रित किंवा प्रसारित करण्याचे प्रभावशाली साधन आहे परंतू स्वातंत्र्यानंतर ६ दशकापासून देशाची १/३ लोकसंख्या निरक्षरतेशी लढा देत आहे.

सारणी क्र. ३.७
औरंगाबाद जिल्ह्यातील लोकसंख्येची साक्षरता
(१९९१, २००१, २०११)

(साक्षरता % मध्ये)

वर्ष.	लिंग	तालुके									
		कन्नड	सोयगाव	सिल्लोड	फुलंब्री	औरंगाबाद	खुलताबाद	वैजापूर	गंगापूर	पैठण	एकूण
१९९१	पुरुष	६८.६०	६५.९३	६१.५८	-	८०.८२	६९.०१	७४.०१	७०.१९	६८.१४	७२.९३
	स्त्री	३१.२२	२९.२६	२५.९२	-	५२.९१	३३.१४	३९.८०	३३.५७	३१.१९	३९.६४
	एकूण	५०.५५	४८.०३	४४.३०	-	६७.६९	५१.८३	५७.७९	५२.४८	५०.१४	५६.९८
२००१	पुरुष	८३.०	७९.६	८१.३	८१.६	८८.९	८२.३	८३.७	८२.९	८०.९	८४.९
	स्त्री	५३.७	५०.१	५०.३	५०.२	७०.०९	५४.३	५७.३	५४.३	५१.४	६०.१
	एकूण	६८.८	६५.१	६६.१	६६.२	८०.४	६८.५	७०.८	६९.१	६६.५	७२.९
२०११	पुरुष	८६.८३	८६.४०	८५.४९	८६.३०	९२.६२	८६.५९	८७.३९	८७.९८	८६.७०	८९.३१
	स्त्री	६३.१८	५८.५५	६१.५७	६१.०४	८०.००	६५.७८	६७.५४	६७.१४	६२.७७	७०.८१
	एकूण	७५.४४	७३.००	७३.९७	७४.१४	८६.५७	७६.५२	७७.५४	७७.९६	७५.०७	८०.४०

स्त्रोत- (सामाजिक - आर्थिक समालोचन, औरंगाबाद, १९९२-९३, २०१३); (जनगणना अहवाल, २००१)

सारणी क्र.३.७ नुसार स्त्रिया व पुरुषांच्या साक्षरतेमध्ये बराच फरक जाणवतो. सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार साक्षरतेचे प्रमाण पुरुषांच्या निम्न्यापेक्षा किचीत जास्त स्त्रियांची साक्षरता ३९.६४% आहे. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण ६०.१०% असून पुरुषांची साक्षरता प्रमाण ८४.९० आहे. तर सन २०११ च्या जनगणनेनुसार पुरुषांचे साक्षरतेचे प्रमाण ८९.३१% असून स्त्रियांचे साक्षरता प्रमाण ७०.८१ % आहे. सन १९९१ च्या तुलनेत सन २०११ मध्ये स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण वाढलेले दिसते. तरी सुद्धा २९.१९% स्त्रियां निरक्षर आहेत. तर पुरुष १०.७९ % निरक्षर आहेत.

सारणी क्र.३.८
औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुकानिहाय साक्षरता (इ.स.१९९१, २००१, २०११)
(साक्षरता टक्केवारीमध्ये)

वर्ष	तालुके									
	कन्नड	सोयगाव	सिल्लोड	फुलंब्री	औरंगाबाद	खुलताबाद	वैजापूर	गंगापूर	पैठण	एकूण
१९९१	५०.५५	४८.०३	४४.३०	-	६७.६९	५१.८३	५७.७९	५२.४८	५०.१४	५६.५८
२००१	६८.८०	६५.१०	६६.१०	६६.२०	८०.४०	६८.५०	७०.८०	६९.१०	६६.५०	७२.९०
२०११	७५.४४	७३.००	७३.९७	७४.१४	८६.५७	७६.५२	७७.५४	७७.९६	७५.०७	८०.४०

(स्त्रोत- सामाजिक - आर्थिक समालोचन, औरंगाबाद, १९९२-९३, २०१३ ; जनगणना अहवाल, २००१).

सारणी क्र. ३.८ नुसार सन १९९१ ते २०११ च्या जनगणनेनुसार सर्वसमाम्यपणे साक्षरता प्रमाणात वाढ होत गेल्याचे निदर्शनास येते. सन १९९१ मध्ये ५६.५८% होती. ती वाढून सन २००१ मध्ये दहा वर्षांच्या काळात ७२.९०% झाली. सन २०११ मध्ये मागील सन १९९१ ते २००१ या दरम्यानच्या वाढीच्या तुलनेत कमी वाढ होऊन ती ७.५०% ने वाढून ८०.४०% एवढी झालेली दिसते. सन १९९१ मध्ये सर्वाधिक साक्षरता औरंगाबाद ६७.६९% तर सर्वात कमी साक्षरता सिल्लोड ४४.३०% होती. सन २००१ मध्ये सर्वाधिक साक्षरता ८०.४०% औरंगाबाद तालुक्यातील असून सर्वात कमी साक्षरता सोयगाव ६५.१०% इतकी होती. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार औरंगाबाद ८६.५७% तालुक्याची सर्वात जास्त होती. तर सर्वात कमी सोयगाव ७३.००% होती. औरंगाबाद तालुका वगळता सर्व तालुक्याची साक्षरता जिल्ह्याच्या सरासरीपेक्षा कमी आढळते.

सारणी क्र. ३.९
औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुकानिहाय ग्रामीण व शहरी साक्षरता
(सन १९९१, २००१, २०११)

(साक्षरता % मध्ये)

तालुके	१९९१			२००१			२०११		
	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण	ग्रामीण	शहरी	एकूण
कन्नड	४८.७५	७१.३७	५०.५५	६७.२	८०.७	६८.८	७४.०२	८५.७१	७५.४४
सोयगाव	४८.०३	-	४८.०३	६५.१	-	६५.१	७३.००	-	७३.००
सिल्लोड	४२.०७	६५.३७	४४.३०	६४.३	७६.७	६६.१	७२.०३	८४.१०	७३.९७
फुलंब्री	-	-	-	६६.२	-	६६.२	७४.४	-	७४.१४
औरंगाबाद	४४.४६	७६.७१	६७.६९	६८.९	८३.६	८०.४	७३.६२	८९.२९	८६.५७
खुलताबाद	४९.८४	६८.५८	५१.८३	६७.७	७६.४	६८.५	७५.३५	८४.३१	७६.५२
वैजापूर	५५.००	७३.०१	५७.४९	६९.३	७९.८	७०.८	७६.६७	८४.६८	७७.७४
गंगापूर	५१.२१	६६.३६	५२.४८	६८.५	७६.४	६९.१	७४.८३	८५.९३	७७.९६
पैठण	४७.३७	७०.८२	५०.१४	६५.०	७६.८	६६.५	७३.६५	८२.९३	७५.०७
एकूण	४७.८४	७५.४७	५६.९८	६७.०	८२.७	७२.९	७४.०९	८८.४४	८०.४०

(स्रोत- सामाजिक - आर्थिक समालोचन, औरंगाबाद, १९९२-९३, २०१३); (जनगणना अहवाल, २००१)

सारणी क्र.३.९ नुसार सन १९९१ जनगणनेनुसार ग्रामीण साक्षरता व शहरी साक्षरतेमधील फरक आढळतो. एकूण साक्षरता ग्रामीण साक्षरतेच्या जवळपास आढळते. त्यानुसार जिल्ह्याची ग्रामीण साक्षरता सन १९९१ मध्ये ४७.८४%, तर शहरी भागात ७५.४७% होती. सरासरी ५६.९८% एकूण होती. सन २००१ मध्ये १९.१६% ने वाढ होऊन ६७.०% झाली. तर सन २०११ मध्ये ७.०९% ने वाढ होऊन ७४.०९% झाली म्हणजे सन १९९१ च्या ग्रामीण साक्षरतेमध्ये २६.२५% ने वाढ होऊन सन २०११ मध्ये ७५.४७% इतकी झाली तर शहरी साक्षरतेचे प्रमाण ग्रामीण

भागापेक्षा जास्त आहे. सन १९९१ मध्ये ७४.४७ होती त्यामध्ये १२.९७% वाढ होऊन सन २०११ मध्ये ८८.४४% झाली. तालुकानिहाय साक्षरता वितरणामध्ये सन १९९१ मध्ये ग्रामीण व शहरी साक्षरतेचे प्रमाण सर्वात कमी सिल्लोड तालुक्यात होते. तर सर्वात जास्त ग्रामीण साक्षरता वैजापूर ५५.००% होती. तसेच शहरी साक्षरता औरंगाबाद तालुक्याची ७६.७१% होती. सन २०११ मध्ये सर्वात कमी ग्रामीण साक्षरता सिल्लोड तालुक्याची ७२.०३ % होती. तर सर्वात जास्त वैजापूर तालुक्यात ७६.६७% होती. तर शहरी साक्षरता सर्वात कमी पैठण तालुक्यात ८२.९३% तर सर्वात जास्त औरंगाबाद तालुक्यात ८९.२९% आढळते. थोडक्यात सन १९९१ च्या तुलनेत सन २०११ मध्ये साक्षरतेचे प्रमाण ग्रामीण व शहरी भागात जास्त वाढलेले दिसते. सन २०११ मध्ये ग्रामीण व शहरी साक्षरतेमधील फरक कमी होताना दिसतो.

३.३. आर्थिक घटक :

३.३.१ लोकसंख्येची व्यावसायिक संरचना :

मानवाच्या अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजा पूर्ण करून प्रगत जीवन चांगल्या पद्धतीने जगतांना मानव विविध प्रकारचे व्यवसाय करतो. व्यवसायाच्या स्वरुपावरून त्याचे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. प्राथमिक व्यवसाय नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर आधारित केल्या जाणाऱ्या व्यवसायांमध्ये शेती, पशुपालन, मासेमारी, वनपदार्थ संकलन, लाकूडतोड, खाणकाम व इतर व्यवसायाचा समावेश करण्यात आला. त्यानुसार शेतकरी, शेतमजूर, पशुपालन, मासेमारी, वनपदार्थ संकलन, लाकूडतोड, खाणकाम करणाऱ्या लोकांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. द्वितीयक व्यवसायांमध्ये बांधकाम व कुटीरउद्योग, लघुउद्योग, मोठे उद्योगात काम करणाऱ्या लोकसंख्येचा समावेश होतो. तृतीयक व्यवसाय व्यापार, वाहतूक, दळणवळण व इतर सेवा देणाऱ्या व्यवसायाचा समावेश होतो. त्यानुसार काम करणाऱ्या लोकांचा या श्रेणीमध्ये समावेश करण्यात आला आहे.

सारणी क्र.३.१०
औरंगाबाद जिल्हातील व्यावसायिक रचना
सन १९९१, २००१, २०११)

तालुके	१९९१					२००१					२०११				
	प्राथमिक	द्वितीयक	तृतीयक	एकूण		प्राथमिक	द्वितीयक	तृतीयक	एकूण		प्राथमिक	द्वितीयक	तृतीयक	एकूण	
कन्नड	३६.९१	१.७३	४.०७	४२.७१		३६.५१	०.६९	७.३४	४४.५४		४५.४७	०.४४	४.२८	५०.१९	
सोयगाव	४३.८९	१.२९	२.९८	४८.१६		४३.३२	०.५०	४.३९	४८.२१		४८.७५	०.५३	३.३४	५२.६२	
सिल्लोड	३८.५५	१.७१	३.७७	४४.०२		३३.७८	०.६४	७.९३	४२.३५		४१.९८	०.३५	३.५७	४५.९०	
फुलंब्री	-	-	-	-		४३.४८	१.०६	५.७०	५०.२४		४४.९९	०.७४	५.०२	५०.७५	
औरंगाबाद	१२.८७	८.०५	१२.२०	३३.१२		७.७१	०.४७	२४.७१	३२.८९		२६.४७	०.७४	१६.४१	४३.६२	
खुलताबाद	३५.११	२.३८	४.४३	४१.९२		३३.२८	०.९८	९.८०	४४.०६		४२.५१	०.६२	६.१९	४९.३२	
वैजापूर	३७.१६	२.२३	४.४२	४३.८१		४१.२८	०.७२	७.६७	४९.६७		५०.११	०.४०	४.०४	५४.५५	
गंगापूर	३८.९४	१.१४	३.५८	४३.६६		३५.३१	१.०६	१६.३६	५२.७३		३४.९०	०.०८	१२.७४	४७.७२	
पैठण	३५.५६	१.७७	४.६०	४३.९३		३५.०१	०.९४	९.८७	४५.८२		४१.११	०.७०	८.२०	५०.०१	
एकूण	२८.३८	४.५	७.०९	४२.६७		२५.२२	०.७०	१४.७०	४०.६२		२५.७०	०.७६	१६.१०	४२.५	

स्त्रोत- (सामाजिक - आर्थिक समालोचन, औरंगाबाद, १९९२-९३); (जनगणना अहवाल, २००१, २०११)

सारणी क्र. ३.१० नुसार प्राथमिक व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांचे प्रमाण जिल्ह्यात सन १९९१, २००१, २०११ च्या जनगणनेनुसार ही जास्त आहे. त्या तुलनेत द्वितीयक व्यवसायातील लोकसंख्या खूप कमी आहे. एकूण लोकसंख्येच्या सन १९९१ मध्ये मात्र ४.५ % लोकसंख्या द्वितीयक क्षेत्रात होती तसे प्रमाण सन २००१ व २०११ च्या जनगणनेत दिसत नाही. तृतीयक व्यवसायाचे प्रमाण प्राथमिक व्यवसायाखालोखाल आढळते. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार औरंगाबाद तालुक्यात प्राथमिक व्यवसायात सर्वात कमी ७.७१% लोकसंख्या गुंतलेली आहे. म्हणजेच याचा अर्थ औरंगाबाद शहरातील उद्योगधंदे व सेवा व्यवसायात जास्त लोकसंख्या गुंतलेली दिसते. तर सर्वात जास्त फुलंब्री तालुक्यात ४३.४८ % लोकसंख्या प्राथमिक व्यवसायात आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार वैजापूर तालुक्यात ५०.११% सर्वाधिक लोकसंख्या प्राथमिक व्यवसायात गुंतलेली आहे. तर सर्वात कमी औरंगाबाद तालुक्यात २६.४७ % प्राथमिक व्यवसायात गुंतलेली आहे.

३.३.२ कार्यप्रवण व अकार्यप्रवण लोकसंख्या :

एकूण लोकसंख्येमधील पूर्ण लोकसंख्या ही कार्यकारी नसते. अकार्यकारी लोकसंख्येचा भार कार्यकारी लोकसंख्येवर असतो. त्या नुसार कार्यकारी लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार देशाची ध्येय धोरणे, उत्पादने, विकासाची गती व देशातील उपलब्ध साधन संपत्तीचा योग्य वापर अवलंबून असतो.

सारणी क्र.३.११ औरंगाबाद जिल्ह्यातील कार्यप्रवण व अकार्यप्रवण लोकसंख्या (सन १९९१, २००१, २०११)

(लोकसंख्या टक्केवारीमध्ये)

तालुके	१९९१		२००१		२०११		१९९१ च्या तुलनेत २०११ मधील बदल	
	कार्यकारी	अकार्यकारी	कार्यकारी	अकार्यकारी	कार्यकारी	अकार्यकारी	कार्यकारी	अकार्यकारी
कन्नड	४७.२	५२.८०	४४.५४	५५.४६	४८.१०	५१.९०	०.९०	-०.९
सोयगाव	४८.७१	५१.२९	४८.२२	५१.७८	५२.६१	४७.३९	३.९०	-३.९
सिल्लोड	४७.१८	५२.८२	४२.५५	५७.४५	४३.३१	५६.६९	-३.८७	+३.८७
फुलंब्री	-	-	५०.२५	४९.४५	५०.७५	४९.२५	-	-
औरंगाबाद	३४.४३	६५.५७	३२.४०	६७.६०	३५.०६	६४.९४	०.६३	-०.६३
खुलताबाद	४५.९१	५४.०९	४४.०३	५५.९७	४६.६५	५३.३५	०.७४	-०.७४
वैजापूर	४९.४३	५०.५७	४९.६७	५०.३३	५२.००	४८.००	२.५७	-२.५७
गंगापूर	४८.४३	५१.५७	४६.८७	५३.१३	४७.६४	५२.३६	-०.७९	०.७९
पैठण	४६.४४	५३.५६	४५.८३	५४.१७	४८.४६	५१.५४	२.०२	-२.०२
एकूण	४२.७२	५७.२८	४०.६२	५९.३८	४२.५५	५७.४५	-०.१७	+०.१७

स्रोत- (सामाजिक - आर्थिक समालोचन, औरंगाबाद, १९९२-९३, २००१, २०११.)

सारणी क्र. ३.११ नुसार सन १९९१ ते २०११ च्या जनगणनेप्रमाणे औरंगाबाद तालुक्याची कार्यकारी लोकसंख्या काम न करणाऱ्या लोकसंख्येपेक्षा कमी आढळते. तर काम करणाऱ्या लोकसंख्येमध्ये सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार वैजापूर ४९.४३%, सन २००१ नुसार फुलंब्री ५०.२५% सन २०११ नुसार सोयगाव ५२.६१%, तालुके सर्वाधिक कार्यकारी लोकसंख्या असणारे आहेत. तर अकार्यप्रवण लोकसंख्या सन १९९१, २००१, २०११ च्या जनगणनेनुसार औरंगाबाद तालुक्याची आहे. कारण ०-१४ वयोगटातील लोकसंख्या, ६० वर्षावरील लोकसंख्या व बेरोजगाराखाली असणारी लोकसंख्या शहरी भागात जास्त असल्यामुळे हे प्रमाण जास्त आढळते. तर सर्वात कमी प्रमाण सन १९९१ मध्ये वैजापूर ५०.३६%; सन २००१ मध्ये फुलंब्री ४९.४५; सन २०११ नुसार सोयगाव ४७.३९% इतके आहे. सन १९९१ च्या तुलनेत अकार्यकारी लोकसंख्येत ०.१७% वाढ तर कार्यकारी लोकसंख्येत घट होत आहे.

३.३.३ शेतकरी, शेतमजूर व इतर श्रमिक :

कृषी व्यवसायावर प्रत्यक्ष अवलंबून असणाऱ्या लोकसंख्येत शेतकरी, शेतमजूर असतात. त्याबरोबरच अप्रत्यक्ष इतर श्रमिक ही शेतीवर अवलंबून असतात. कृषी व्यवसायातील मुख्य घटक शेतकरी आहे.

शेतकरी : कृषीमध्ये नांगरणी, वखरणी, पेरणी, खुरपणी, कोळपणी अशा अनेक क्रिया शेतकरी शेतीत करीत असतो. शेतकऱ्यांवर शेतीचा विकास अवलंबून असतो. कृषी विकासातून कृषी उत्पादन वाढ होत असल्यामुळे शेतकऱ्यांचे स्थान शेतीत महत्वाचे आहे.

सारणी क्र. ३.१२
औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुकानिहाय मुख्य व हंगामी शेतकरी
(सन १९९१, २००१, २०११)

(संख्या टक्केवारीमध्ये)

तालुके	१९९१			२००१			२०११		
	मुख्य	हंगामी	एकूण	मुख्य	हंगामी	एकूण	मुख्य	हंगामी	एकूण
कन्नड	५६३००	-	५६३००	५९३१७	४५६४	६३८८१	७६१२२	४००७	८०१२९
	६१.४६		६१.४६	२०.३६	१.५६	२१.९३	२२.३२	१.१७	२३.४९
सोयगाव	१६४००	-	१६४००	१५९७२	८९७	१६८६९	१९,४०७	१००३	२०४१०
	४८.९५		४८.९५	१७.७१	०.९९	१८.७१	१७.१६	०.८८	१८.००
सिल्लोड	७१८००	-	७१८००	४७५०८	४५५१	५२०५९	६६३२७	२६१२	६८९३९
	६३.२०		६३.२०	१६.३२	१.५६	१७.८८	१८.४२	०.०५	१९.१५
फुलंब्री	-	-	-	३३२००	६८५५	४००५५	४८३२४	२५६९	५०८९
	-	-	-	२५.२८	५.२१	३०.५०	३०.०१	१.५९	३१.६०
औरंगाबाद	६३१००	-	६३१००	५३५४१	३८७६	५९४१७	६४६८३	५१५९	६९८४२
	६२.५३		६२.५३	४०.७६	२.९५	४३.७२	४.०६	०.३२	४.३९
खुलताबाद	१८९००	-	१८९००	१८८७५	२१७१	२१०४६	२४७१३	१२१७	२५९३०
	६१.१६		६१.१६	१८.५९	२.१३	२०.७३	२०.८८	१.०२	२१.९१
वैजापूर	५०२००	-	५०२००	६२८६१	१०,०९१	७२९५२	८४९०५	५७७१	९०६७६
	६१.४४		६१.४४	२४.२१	३.८८	२८.१०	२७.२६	१.८५	२९.१२
गंगापूर	४६१००	-	४६१००	५५७३९	४९४३	६०६८२	७१२२५	३७२५	७४९५०
	५७.४०		५७.४४	१९.९६	१.७६	२१.७३	१९.८८	१.०४	२०.९२
पैठण	४२५००	-	४२५००	५३०६८	३०९६	५६१६४	६९९५१	२७९८	७२७४९
	५०.५३		५०.५३	१८.४६	१.०७	१९.५४	२०.१०	०.८०	२०.९०
एकूण	३६५२००	-	३६५२००	४०००८१	४१०४४	४४११२५	५२५६५७	२८८६१	५५४५१८
	५९.२३		५९.२३	१३.८१	१.४१	१५.२२	१४.२०	०.७७	१४.९८

(स्रोत- सामाजिक - आर्थिक समालोचन, औरंगाबाद, १९९२-९३); जनगणना अहवाल, २००१, २०११)

सारणी क्र. ३.१२ नुसार सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार सोयगाव तालुक्यात मुख्य शेतकरी सर्वात कमी ४८.९५% होते. तर सन २००१ मध्ये सिल्लोड १६.३२% मुख्य व हंगामी ०.९९% सर्वात कमी आढळतात. तर सन २०११ मध्ये सर्वात कमी मुख्य शेतकरी औरंगाबाद ४.०६%, हंगामी सिल्लोड ०.१५% तर सन २००१ मध्ये औरंगाबाद ४०.७६% मुख्य शेतकरी तर हंगामी कामगार सन २००१ मध्ये सर्वाधिक ५.२१ तर २०११ मध्ये १.८५% वैजापूर मध्ये आढळतात.

शेतमजूर :

प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांसोबत शेतीवर अवलंबून असणारी लोकसंख्या असून कृषी विकासात यांची मोलाची भूमिका आहे.

**सारणी क्र.३.१३
औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुकानिहाय शेतमजूर**

(संख्या (%) मध्ये)

तहसील	१९९१			२००१			२०११			सन १९९१ ते २०११ मधील बदल
कामगार प्रकार	मुख्य	सिमांत	एकूण	मुख्य	सिमांत	एकूण	मुख्य	सिमांत	एकूण	
कन्नड	१३.९५	-	१३.९५	१०.५७	४.००	१४.५७	१६.००	१.३५	१७.३५	३.४
सोयगाव	२२.२०	-	२२.२०	१९.५३	५.०७	२४.६०	२८.१८	२.५०	३०.६८	८.४८
सिल्लोड	१४.०७	-	१४.०७	११.९८	३.९२	१५.९०	१५.९७	१.३६	१७.३३	३.२६
फुलंब्री	-	-	-	८.१६	४.८१	१२.९७	११.५४	१.८३	१३.३७	-
औरंगाबाद	३५.४२	-	३५.४२	२.२५	०.५२	२.७७	२.६७	०.४९	३.१६	-३२.२६
खुलताबाद	१३.६३	-	१३.६३	८.१४	४.४०	१२.५४	१३.४५	२.३४	१५.७९	२.१६
वैजापूर	१४.३८	-	१४.३८	९.८०	३.३७	१३.१७	१३.१२	२.१८	१५.३०	०.९२
गंगापूर	१६.३६	-	१६.३६	९.६४	३.९३	१३.५७	११.१०	१.३९	१२.४९	-३.८७
पैठण	१७.२६	-	१७.२६	१२.४५	३.०१	१५.४६	१४.३५	२.०६	१६.४१	-१.८५
एकूण	३९.९९	-	३९.९९	७.४८	२.५१	९.९९	९.५०	१.२१	१०.७१	-२९.२८

(स्रोत- सामाजिक - आर्थिक समालोचन, औरंगाबाद, १९९२-९३, २०११ ; २०१३)

सारणी क्र. ३.१३ नुसार १९९१ च्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात मुख्य शेतमजुरांचे प्रमाण जास्त आढळते. तर सिमांत शेतमजुरांची स्वतंत्र आकडेवारी उपलब्ध झालेली नाही. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार ९.९९% शेतमजूर आढळतात. सन १९९१ च्या तुलनेत एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात शेतमजुरांच्या संख्येत फारच घट झाल्याचे दिसते. औद्योगिकीकरण, शिक्षणाच्या सुविधा, शहरीकरण, शेती उत्पादनातील अनिश्चितता यासारख्या असंख्य कारणांमुळे शेतमजुरांच्या संख्येत घट होत असल्याचे दिसते. मुख्य शेतमजूर व हंगामी शेतमजुरांच्या आकडेवारीनुसार सन २००१ व २०११ च्या जनगणनेनुसार मोठा फरक आढळतो. औरंगाबाद तालुक्यात सर्वाधिक ३२.२६% ची घट शेतमजुरामध्ये आढळते. तर सोयगाव तालुक्यात ८.४८% ची वाढ दिसून येते. जिल्ह्याच्या एकूण शेतमजुरांच्या संख्येत २९.२८ % घट झालेली दिसून येते.

iii) औरंगाबाद जिल्ह्यातील इतर कामगारांची संख्यास्थिती :

प्रत्यक्षात शेतीवर अवलंबून नसले तरी शेती व्यवसायाशी निगडीत लोकसंख्येचा समावेश होतो.

सारणी क्र.३.१४

औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुकानिहाय इतर कामगार संख्या (१९९१, २००१, २०११)

(संख्या % मध्ये)

तालुके	१९९१			२००१			२०११		
	मुख्य	सिमांत	एकूण	मुख्य	सिमांत	एकूण	मुख्य	सिमांत	एकूण
कन्नड	२२.९२	-	२२.९२	६.८२	०.५१	७.३३	६.२६	१.३९	७.६५
सोयगाव	१.६८	-	३.८०	३.८०	०.५८	४.३८	२.९४	०.३८	३.३२
सिल्लोड	१.८१	-	१.८१	७.१८	०.७४	७.९२	६.११	०.३५	६.४६
फुलंब्री	-	-	-	४.८७	०.८१	५.६८	४.३१	०.७०	५.०१
औरंगाबाद	६.६२	-	६.६२	२२.८७	१.३४	२४.२१	२४.५२	२.१०	२६.६२
खुलताबाद	२.७२	-	२.७२	८.०५	१.७१	९.७६	७.०१	१.१९	८.२
वैजापूर	२.४२	-	२.४२	६.९३	०.७३	७.६६	६.४८	०.५०	६.९८
गंगापूर	२.१०	-	२.१०	९.०३	१.४६	१०.४९	११.९०	१.३०	१३.२
पैठण	२.६९	-	२.६९	८.७८	१.०८	९.८६	९.१५	१.०४	१०.१९
एकूण	३.८८	-	३.८८	१३.५९	१.०९	१४.६८	१४.७६	१.३३	१६.०९

(स्रोत- सामाजिक - आर्थिक समालोचन, औरंगाबाद, १९९२-९३, २००१ ; २०११)

सारणी क्र. ३.१४ नुसार सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार इतर मजुरांच्या संख्येत सन २०११ मध्ये वाढ झालेली आहे. सन १९९१ मध्ये ३.८८% तर सन २०११ मध्ये १४.६८% तर २०११ नुसार १६.०९% वाढ इतर कामगारामध्ये आहे. याचा अर्थ असा की शिक्षण, उद्योगधंदे, नवीन लोकसंख्येचा प्रत्यक्ष ताण कमी होत आहे.

३.३.४ कृषी अवजारे

भारत देश कृषीप्रधान देश असल्यामुळे भारतात कृषी व्यवसायास खूप महत्त्व आहे. कृषी व्यवसायात वाढत्या लोकसंख्येमुळे शेतीमध्ये प्रगती होणे गरजेचे आहे. तसेच शेतीचे अर्थकारणामध्ये महत्त्व असल्यामुळे शेतीत आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करणे आवश्यक आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यातील कृषी अवजारांविषयी माहिती खालील प्रमाणे आहे.

सारणी क्र. ३.१५

औरंगाबाद जिल्ह्यातील कृषी अवजारांची स्थिती (सन १९९२ ते २००७ च्या पशुगणनेनुसार)
(एकूण अवजारांच्या टक्केवारी मध्ये परिमाण-संख्या)

अ.क्र.	अवजारे	पशुगणना १९९२		पशुगणना १९९७		पशुगणना २००३		पशुगणना २००७		१९९२ ते २००७ वाढ/घट
		संख्या	%	संख्या	%	संख्या	%	संख्या	%	
१	नागरांची संख्या	७६४००	३०.००	४२०४२	१९.९६	५३०३२	२१.८४	५३०३२	२१.८४	-८.१६
२	लाकडी	३४००५	१३.३५	१६४९४	७.८३	१६९००	६.९६	१६९००	०.९६	-६.०४
३	लौखंडी	४२३९५	१६.६४	२५५४८	१२.९३	३६१३२	१४.८८	३६१३२	१४.८८	-१.७६
४	बैलगांड्याची संख्या	३०६४४	१२.०३	३६३८५	१७.२७	३८३७८	१५.८१	३८३७८	१५.८१	३.७८
५	उसाचे चरक	२७३	०.११	२६४	०.१३	४८१	०.२०	४८१	०.२०	०.०९
६	शक्तीवर चालणारे	१९५	०.०८	१८७	०.०९	८९	०.०४	८९	०.०४	-०.०४
७	बैलाच्या मदतीने चालणारे	७८	०.००३	७७	०.०४	३९२	०.१६	३९२	०.१६	०.१५
८	सिंचनासाठी तेलावर चालणारे पंप	१४०३	०.५५	५४२	०.२६	२१५५	०.८९	२१५५	०.८९	०.३४
९	विद्युत पंप	३३२८१	१३.१	४२८७४	२०.३६	४४५२६	१८.३४	४४५२६	१८.३४	५.२४
१०	एकूण पंपाची संख्या	३४६८४	१३.६२	४३४१६	२०.६१	४६६८१	१९.२३	४६६८१	१९.२३	५.६१
११	चारचाकी ट्रॅक्टर्स	१२५८	०.५	२६१६	१.२४	४०२९	१.६६	४०२९	१.६६	१.१६
१२	तेलघाणी	५३	०.०२	९३	०.०४	-	-	-	-	-
१३	शक्तीवर चालणारे	३६	०.०२	२७	०.०१	-	-	-	-	-
१४	इतर	१४	०.००५	६६	०.०३	-	-	-	-	-
	एकूण जिल्हा	२,५४,७२२	१००	२१०,६३१	१००	२,४२,७९५	१००	२,४२,७९५	१००	-

स्त्रोत : (सामाजिक-आर्थिक समालोचन, औरंगाबाद, १९९४-९५, २००१, २००९, २०१३)

सारणी क्र. ३.१७ नुसार शेतीच्या मशागतीसाठी वापरली जाणारी अवजारे सन १९९२ च्या पशुगणनेनुसार लाकडी नांगर ३४००५(१३.३५%) व लोखंडी नांगर ४२,३९५ (१६.६४%) मिळून ७६,४०० (३०%) होती. ती सन १९९७ च्या गणनेनुसार अनुक्रमे १६४९४ लाकडी व लोखंडी नांगर २५५४८ (१२.९३%) मिळून ४२०४२ (१९.९६%) म्हणजेच १०.०४% घट झाली. सन २००७ च्या गणनेनुसार १६९०० (६.९६%) व ३६१३२ (१४.८८%) मिळून ५३,०३२(२१.८४%) इतकी झाली. बैलगाड्यांची संख्या ३०६४४ (१२.०३%) वरून ३८३७८ (१५.८१%) एवढी झाली आहे. तर सिंचनासाठी तेलावर चालणारे पंप सन १९९२ च्या पशुगणनेनुसार १४०३(०.५५%) होते ते सन १९९७ मध्ये ५४२ (०.४६%) तर सन २००७ च्या पशु जनगणनेनुसार २१५५ (०.८९%) झाली आहे. म्हणजेच तेलावर चालणाऱ्या कृषी पंपामध्ये ०.३४ % वाढ झालेली आहे. सन १९९७ नुसार ४२८७४ (२०.३४%) एवढी झाली. सन २००७ च्या गणनेनुसार ४४५२६ (१८.३४%) म्हणजेच ५.३% वाढ झाली आहे. शेतीच्या जलसिंचनासाठी कृषीपंप मोठ्या प्रमाणावर आवश्यक आहेत. ट्रॅक्टरची संख्या सन १९९२ नुसार १२५८ (०.५%) होती. सन १९९७ नुसार २६१६ (१.२४%) तर सन २००७ नुसार ४०२९ (१.६६%) इतकी झाली. म्हणजेच १९९२ च्या तुलनेत १०.१६% ची वाढ झालेली आहे. अलिकडच्या काळात शेतीमध्ये कृषीपंप व ट्रॅक्टरची संख्या वाढत असल्याच चित्र आहे. आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानामध्ये वाढ होणे गरजेचे आहे.

३.३.५ पारंपारिक व अपारंपारिक कृषी अवजारे :

आधुनिक काळातील बदलानुसार शेती पद्धतीत कृषी अवजारांमध्ये बदल होत असून पारंपारीक कृषी अवजारांपेक्षा आधुनिक यंत्रसामुग्रीचा वापर होत आहे.

सारणी क्र.३.१६

औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुकानिहाय पारंपरिक व अपारंपरिक कृषी अवजारांची स्थिती

तालुके	वर्ष	पारंपरिक साधने						अपारंपरिक कृषी साधने					
		लाकडी नांगर		लोखंडी		डिझेल		सिंचन पंप		टॅक्टर्स		रासायनिक खते	
		संख्या	एकूण अवजारांच्या % मध्ये	संख्या	एकूण अवजारांच्या % मध्ये	संख्या	एकूण अवजारांच्या % मध्ये	संख्या	एकूण अवजारांच्या % मध्ये	संख्या	एकूण अवजारांच्या % मध्ये	संख्या	मे.टन
कन्नड	१९९१	३४४५	१०.१३	६७५७	१५.९४	३२०	२२.८१	८९३५	२६.८५	४६०	३६.५७	१५७७०	१५.२०
	२०११	६४२४	३८.०१	८४४९	२३.३८	१५८	७.३३	६४७२	१४.५४	३७९	९.४१	६०८००	१२.७३
सोयगाव	१९९१	४४९६	१३.२२	४६६५	११.००	२३	१.६४	८०४	२.४१	८	०.६४	५५४०	५.३४
	२०११	६२५	३.७०	११०९	३.०७	६५	३.०२	१७१२	३.८४	१११	२.७६	२४७७५	५.२०
सिल्लोड	१९९१	२६९९	७.९४	११३३०	२६.२५	५७६	४१.०५	४६१८	१३.८७	१२०	९.५४	१६७६०	१६.१५
	२०११	११०६	६.५४	६२२८	१७.२४	१८५	८.५८	७९८२	१७.९३	५५१	१३.६८	५०४५६	१०.५७
फुलंब्री	१९९१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	२०११	९६	०.५७	१७०३	४.७१	०	०	१७१४	३.८५	२६८	६.६५	३१७०७	६.६४
औरंगाबाद	१९९१	८५३८	२५.११	४२४१	१०.००	५१	३.६४	१०९३८	३२.८७	२२८	१८.१२	२२८५०	२२.०२
	२०११	१११	१.१३	३८०५	१०.५३	०	०	४७८४	१०.७४	४०७	१०.१०	६५९१७	१३.८०
खुलताबाद	१९९१	१५७१	४.६२	२३६६	५.५८	९२	६.५६	२६१९	७.८७	१११	८.८२	४९६०	४.७८

	२०११	१०६७	६.३१	६८६	१.१०	०६	०.२८	२२९६	५.१६	२२०	५.४६	३०९७८	६.४९
वैजापूर	१९९१	४७२९	१३.९१	६३६६	१४.७८	-	-	८१७	२.४५	-	-	१८०९८	१७.४४
	२०११	७०६२	४१.८०	८१४५	२२.५४	१५८६	७३.६०	१४३९६	३२.३३	१०९६	२७.२०	७०६९१	१४.८०
मंगापूर	१९९१	५४४३	१६.०१	२६४१	६.२३	३६	२.५६	३७५६	११.२९	१७९	१४.२३	१०५४०	१०.१६
	२०११	१८०	१.०७	६९३	१.९२	०२	०.०९	११४१	२.५६	२९५	७.३२	६९७८३	१४.६१
पैठण	१९९१	३०८४	९.०७	४३२९	१०.२१	३०५	२१.७४	७९४	२.३९	१५२	१२.०८	९२५०	८.९१
	२०११	१४९	०.८८	५३१४	१४.७१	१५३	७.१०	४०२९	९.०५	७०२	१७.४२	७२३९६	१५.१६
एकूण	१९९१	३४००५	१००	१००	४२३९५	३२२८१	१००	३२८१	१००	१२५८	१००	१०३७६८	१००
	२०११	१६९००	१००	३६१३२	१००	२१५५	१००	४४५२६	१००	४०२९	१००	४७७५०३	१००
वार्षिक वाढ घटीचा दर		-	-५०.३०	-	-१४.७७	-	५३.६०	-	३७.९३	-	२२०.२७	-	३६०.१६

स्त्रोत : (जिल्हा सामाजिक : आर्थिक समालोचन, औरंगाबाद, १९९४-९५, २०११, २०१३)

सारणी क्र. ३.१८ नुसार जिल्ह्यातील लाकडी नांगराच्या वाढीचा दर सन १९९१ ते २०११ दरम्यान -५०.३० होता. तर लोखंडी नांगराच्या -१४.७७ वाढीचा दर दिसून येतो. डिझेल पंपाच्या वाढीचा दर ५३.६८ होता. विद्युत पंपाच्या वाढीचा दर ३९.९३ आढळून येतो. ट्रॅक्टर संख्येतील वाढीचा दर २२०.२७ असल्याचे निदर्शनास येते. रासायनिक खते वापराचा दर ३६०.१६ पटीने वाढलेला दिसतो. तालुक्यातील कृषी अवजारांच्या स्थितीनुसार औरंगाबाद तालुक्यात २५.११% तर त्या खालोखाल १६.०१% गंगापूरमध्ये आढळते. सर्वात कमी खुलताबाद ४.६२% होते. सन २०११ मध्ये लाकडी नांगराची संख्या ४१.८० होती. तर कन्नडमध्ये ३८.०१% होते. जिल्ह्याच्या लाकडी नांगर वाढीचा दर -५०.३०% असा ऋणात्मक आढळतो. लोखंडी नांगराच्या संख्येत सन १९९१ मध्ये सिल्लोडमध्ये २६.२५% होते. तर खुलताबाद ५.८% होते. एकूण जिल्ह्यातील लोखंडी नांगरांच्या संख्येत सन २०११ मध्ये कन्नडमध्ये २३.३८ % होते. त्या खालोखाल वैजापूर २२.५४% होती. तर सर्वात कमी खुलताबाद १.९०% , गंगापूर १९२% आढळते. डिझेल पंपाच्या संख्येत जिल्ह्यात सन १९९१ मध्ये सिल्लोड ४१.०५% पंप होते. कन्नडमध्ये २२.८१% होते. तर सर्वात कमी सोयगाव १.६४% होते. सन २०११ मध्ये वैजापूर ७३.६०% डिझेलपंप होते. सर्वात कमी गंगापूरमध्ये ०.०९% होते. जिल्ह्याच्या एकूण विद्युतपंपाच्या संख्येत सन १९९१ मध्ये औरंगाबादमध्ये ३२.८७% होते. कन्नड २६.३% होती सर्वात कमी पैठण २.३९% तर सोयगाव २.४१% होती. ट्रॅक्टरच्या संख्येत जिल्ह्याच्या एकूण सन १९९१ मध्ये ३६.५७% होती. औरंगाबाद १८.१२% होती. सर्वात कमी सोयगाव ०.७४% होती. सन २०११ मध्ये वैजापूर २७.२०%, पैठण १७.४२% होती. सर्वात कमी सोयगाव २.७६% होती. रासायनिक खत वाटपामध्ये सन १९९१ मध्ये औरंगाबाद २२.०२% खतवाटप केलेले होते. तर वैजापूर १७.४०% तर सर्वात कमी खुलताबाद ४.७८% वाटप आढळते. सन २०११ मध्ये पैठण सर्वाधिक १५.१६% वाटप आढळते. वैजापूर १४.८०% वाटप आढळते. तर सर्वात कमी सोयगाव ५.२०% , तर खुलताबाद ६.४९% वाटप केले.

सारणी क्र.३.१८ नुसार पारंपरिक अवजारांपेक्षा अपारंपारिक अवजारांमध्ये वाढ होत असल्याचे आढळते. आधुनिक यंत्र सामुग्रीचा वापर होत आहे.

३.३.६. औरंगाबाद जिल्ह्यातील कोरडवाहू कृषी क्षेत्र व अवजारांतील बदल :

सन १९९१ ते २०११ या संशोधन काळात खालील सारणीनुसार कोरडवाहू कृषी अवजारात बदल झालेला आढळतो.

सारणी क्र.३.१७
कोरडवाहू कृषी क्षेत्र व अवजारांतील बदल
(सन १९९१ ते २०११)

प्रकल्प	१९९१ संख्या	२०११ संख्या	सन.१९९१ ते २०११ मधील बदल संख्येत
मोठे प्रकल्प	१	२	१
मध्यम प्रकल्प	९	१७	८
लघु पाटबंधारे प्रकल्प	१३०	५५७	४२७
सिंचन विहिरी	५४२९२	८५६५१	३१३५९
कुपनलिका	२२८५	१४५	-२१४०
एकूण सिंचन क्षेत्र हेक्टर्स	१३९४३७ (१४.४६%)	२००१६६ (२६.३६%)	६०७२९ ११.९%
कोरडवाहू शेती क्षेत्र	८२५१६५ (८५.५४%)	५५९१११ (७३.६४%)	-२६६०५४ -११.९%
रासायनिक खत वाटप	१०३७६८	४०७७५०३	३७३७३५
लाकडी नांगर	३४००५	१६९००	-१७१०५
लोखंडी नांगर	४२३९५	३६११२	-६२८३
डिझेल पंप	१४०३	२१९९	७९६
विद्युत पंप	३३२८१	४४५२६	११२४५
ट्रॅक्टर्स	१२५८	४०२९	२७७१
कृषी वीज वापर	३०१७	२८०४५०	२७७४३३

स्त्रोत : (सामाजिक आर्थिक समालोचन, औरंगाबाद, १९९४-९५, २०११)

अ) कोरडवाहू शेतीक्षेत्रातील बदल:-

सारणी क्र. ३.१९ नुसार १९९१ मधील जिल्ह्याच्या एकूण लागवडी खालील क्षेत्राच्या ८२५१६५ हे म्हणजेच ८५.९४% कोरडवाहू शेतीचे होते. त्यात सन २०११ मध्ये २६६०५४ हे क्षेत्र म्हणजेच ७३.६४% झालेले आढळते. म्हणजेच -११.९% घट झालेली आहे. म्हणजेच कोरडवाहू शेती क्षेत्र कमी होत आहे.

ब) सिंचन क्षेत्रातील बदल :-

सारणी क्र.३.१९ नुसार सन १९९१ मधील जिल्ह्यातील एकूण क्षेत्र १३९४३७ हेक्टरस होते म्हणजे १४.४६% होते. त्यात सन २०११ मध्ये २००१६६ हेक्टरस म्हणजे २६.३६% आढळते. म्हणजेच ११.९% वाढ झाल्याचे दिसून येते.सिंचन क्षेत्र वाढीचा दर ४३.५५% होता.

क) विविध सिंचन साधनांतील बदल :-

विविध सिंचन साधनांमध्ये सन १९९१ ते २०११ मध्ये बदल झालेला दिसून येतो. सन १९९१ मध्ये मोठ्या प्रकल्पांमध्ये फक्त १ जायकवाडी प्रकल्प अस्तित्वात होता. सन २०११ मध्ये नांदूर मधमेश्वर कालवा हा मोठा प्रकल्प उभारण्यात आलेला आहे. असे एकूण २ प्रकल्प होते. प्रकल्प वाढीचा दर १००% होता. सन १९९१ मध्ये एकूण ९ मध्यम प्रकल्प होते. त्यात सन २०११ मध्ये ८ मध्यम प्रकल्पाची वाढ होऊन एकूण १७ मध्यम प्रकल्प उभारण्यात आले होते. प्रकल्प वाढीचा दर संशोधन काळात ८९% होता. सन १९९१ मध्ये एकूण १३० प्रकल्प होते. त्यात सन २०११ मध्ये ४२७ प्रकल्पाची वाढ होऊन ५५७ प्रकल्प निर्माण झाले. संशोधन काळात प्रकल्प वाढीचा दर ३२८% आढळून येतो. सन १९९१ मध्ये ५४२९२ होता. त्यात ३१३५९ विहीरींची वाढ होऊन ८५६५१ एवढी वाढ झाली. सिंचन विहीरींच्या वाढीचा दर ५८% आढळतो. सन १९९१ मध्ये कुपनलिकांची संख्या २२८५ होती. ती सन २०११ मध्ये चालूस्थितीत असलेल्या १४५ एवढ्या होत्या. २१४० कुपनलिकांची घट आढळते. कुपनलिकांच्या घटीचा दर -९४% एवढा आढळतो.

ड) कृषी अवजारांमधील बदल:-

सन १९९१ मधील कृषी अवजारांमध्ये पारंपारीक अवजारांमध्ये बदल होत असून आधुनिक अवजारांचा वापर होत असल्याचे जाणवते. कृषी अवजारांमध्ये धनात्मक व ऋणात्मक वाढ होत असल्याचे जाणवते. सन १९९१ मध्ये ३४००५ लाकडी नांगरांची संख्या होती. त्यात -१७१०५ नांगराची घट होऊन १६९०० लाकडी नांगर झालेले आढळते. लाकडी नांगर घटीचा दर-५०.३०% होता. सन १९९१ मध्ये ४२३९५ नांगर असून त्यात सन २०११ मध्ये ऋणात्मक वाढ -१४.८२% (-६२८३) ची होऊन ३६११२ एवढी झालेली आढळते. सन १९९१ मध्ये १४०३ एवढी असून त्यामध्ये ५६.७४% वाढीच्या दराने ७९६ पंपाची वाढ होऊन सन २०११ मध्ये २१९९ एवढी आढळते. सन १९९१ मध्ये ३३२८१ इतकी होती. त्यात ३३.७९% वाढीच्या दराने ११२४५ पंपाची संख्या वाढून ती ४४५२६ एवढी झाल्याचे आढळते. सन १९९१ मध्ये १२५८ ट्रॅक्टरस होते. त्यात २२०% दराने वाढ होऊन सन २०११ मध्ये २७७१ ट्रॅक्टरसची संख्या वाढून ४०२९ एवढी झालेली निदर्शनास येते. सन १९९१ मध्ये कृषी मध्ये वीजवापर ३०१७ किलोवॅट करण्यात आलेला होता. तो ९१.९६% वाढीच्या

दराने २,७७,४३३ किलो वॅट वीज वापर वाढला. व तो सन २०११ मध्ये २,८०,४५० किलो वॅट वीजवापर झालेला आढळतो. सन १९९१ मध्ये १०३७६८ मे.टन खतवाटप केले असून ३६०% वाढीच्या दराने ३७३७३५ में टनांची वाढ होऊन ४७७५०३ मे टन वाटप करण्यात आलेले आहे. थोडक्यात सिंचन क्षेत्रात सकारात्मक बदल दिसून येतो कारण त्यामध्ये १ मोठा प्रकल्प, २ मध्यम, ४२७ लघूसिंचन प्रकल्प, ३१३५९ सिंचन विहीरींची वाढ झाल्यामुळे सिंचन क्षेत्र वाढत जाऊन कोरडवाहू शेती क्षेत्रात घट झाल्याचे निदर्शनास येत आहे. तसेच सन १९९१ च्या तुलनेत कृषी अवजारांमध्ये पारंपारीक अवजारांपेक्षा आपारंपारिक साधनांच्यामध्ये वाढ होत असल्याचे दिसून येते. रासायनिक खतांमध्ये झपाट्याने वाढ होत असल्याचे दिसते. सिंचनक्षेत्र, आधुनिक बी-बियाण्यांचा वापर इत्यादीमुळे कृषी उत्पादनात बरीच वाढ दिसून येत आहे. या मध्ये अन्नधान्य पिकांच्या उत्पादन वाढीच्या दरापेक्षा जास्त नगदी पिकांच्या उत्पादनात वेगाने वाढ झालेली दिसते एकंदरीत कोरडवाहू शेतीतील बदल स्पष्ट स्वरूपात दिसत आहे.

३.३.७ जलसिंचन

मोसमी वान्यांच्या प्रदेशातील औरंगाबाद जिल्हा असून मान्सून पर्जन्याचा परिणाम शेतीवर होतो. त्यामुळे फक्त पावसाळ्यातच पाऊस पडतो. हिवाळा व उन्हाळा ऋतूत जलसिंचनाशिवाय पिके येत नाहीत. म्हणून जलसिंचन औरंगाबाद जिल्ह्यात फार महत्त्वाचे आहे.

सारणी क्र.३.१८
औरंगाबाद जिल्ह्यातील विविध साधनांखालील ओलिताचे क्षेत्र

(हेक्टर व लागवडीखालील क्षेत्राच्या % मध्ये)

अ.क्र.	साधन प्रकार	१९९१	%	२०११	%	२०१३	%	२०१४	%
१	ओलिताखालील क्षेत्र-								
	पृष्ठभागीय (३)	२२७१८	२.३६	३१०८२	४.०९	५५३९०	५.५४	५८०९०	६.६४
	विहिरी (४)	९०३१७	९.३६	११९३८१	१५.७२	११९३५१	१३.९३	११९३५१	१३.६५
२	ओलिताखालील निव्वळ क्षेत्र (३ + ४)	११३०३५	११.७२	१५०४६३	१९.८१	१७४७४१	२०.४०	१७७४४१	२०.२९
३	ओलिताखालील स्थूल क्षेत्र	१३९४३७	१४.४६	२००१६६	२६.३६	२४४८२२	२८.५९	११८४११	१३.५४
४	एकूण लागवडीखालील स्थूल क्षेत्र	९६४६०२	१००	७५९२७७	१००	८५६३८३	१००	८७४४३५	१००
५	ओलिताखालील स्थूल क्षेत्राची लागवडीखालील स्थूलक्षेत्राची टक्केवारी	-	१४.४६	-	२६.३६	-	२८.५९	-	१३.५४

स्त्रोत : (सामाजिक आर्थिक समालोचन, औरंगाबाद, १९९४-९५, २०११, २०१३, २०१४)

सन १९९१ मधील एकूण लागवडीखालील स्थूल क्षेत्राच्या १४.४६% असून सन २०११ मध्ये २६.३६% तसेच सन २०१३ मध्ये २८.५९% होती. यावरून असे निदर्शनास येते की ओलिताखालील क्षेत्राचे प्रमाण वाढत गेल्याचे दिसते. सन १९९१ च्या तुलनेत सन २०१४ मध्ये ०.९२% ची घट होऊन १३.५४% इतके असून ओलिताखालील निव्वळ क्षेत्रानुसार पृष्ठभागीय ओलित क्षेत्र आणि विहिरीमार्फत ओलित क्षेत्रांचा समावेश केला आहे. त्यानुसार सन १९९१ मध्ये पृष्ठभागीय जलस्रोताच्या साहाय्याने २.३६% क्षेत्र ओलिताखालील निव्वळ क्षेत्र आहे सन २०१० मध्ये पृष्ठीयजलाच्या साहाय्याने ४.०९% क्षेत्र होते. विहिरीद्वारे १५.७२% मिळून एकूण ओलित क्षेत्र १९.८१% होते. सन २०१४ मध्ये पृष्ठीयजलाच्या साहाय्याने ६.६४% व विहिरीद्वारे १३.६५% मिळून २०.२९% ओलिताखालील निव्वळ क्षेत्र आहे. ओलिताखालील क्षेत्रामध्ये खालील घटकांद्वारे सिंचन केले जाते. त्यामध्ये भूपृष्ठीय स्रोत व विहिरी यांच्या मार्फत बरीचशी शेती ओलिताखाली आलेली आहे.

सारणी क्र. ३.११

औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुकानिहाय पृष्ठभागीय विविध साधनांखालील ओलिताचे क्षेत्र (सन १९९१ ते २०११)

(क्षेत्र हेक्टर व % मध्ये)

जिल्हा	वर्ष	ओलिताखालील क्षेत्र पृष्ठभागीय						ओलिता खालील निव्वळ क्षेत्र		ओलिताखालील एकूण क्षेत्र	एकूण लागवडीखालील क्षेत्र	ओलिता खालील एकूण क्षेत्राची एकूण लागवडीखालील क्षेत्राशी एकूण टक्केवारी
		पृष्ठभागीय		विहिरी		कुपनलिका		संख्या	%			
		संख्या	%	संख्या	%	संख्या	%					
कन्नड	१९९१	१७३५	७.६४	११५३१	११.६६	४०१	४०१	१२२६६	१०.८५	१५९३६	१२७६२९	१२.४९
	२०११	००	००	२०९२३	१७.५३	३९	३९	२०९२३	१३.९०	२४७९०	१०१६६०	२४.४०
	फरक	००	००	९३९२	५.८७	३६२	३६२	८६५७	३.०५	८८५४	-२५९६९	११.९१
सोयगाव	१९९१	४६१	२.०३	७८५६	८.७०	९३	९३	८३१७	७.३६	१००८७	४८११२	२०.९६
	२०११	०	०	४२००	३.५२	१४	१४	४२००	२.७९	७४१४	२९४५६	२५.२०
	फरक	००	००	२०७	-५.१८	७९	७९	-४११७	-४.५७	-२६७३	-१८६५६	४.२४
सिल्लोड	१९९१	२४८३	१०.९३	१९०५३	२१.१०	३९१	३९१	२१५३६	१९.०५	२४५६१	१३५९९२	१८.०६
	२०११	००	००	१९२६०	१६.१३	९	९	१९२६०	१२.८०	२१४५६	१११०२५	१९.३०
	फरक				-४.९७	३८२	३८२	-२२७६	-६.२५	-३१०५	-२४९६७	१.२४

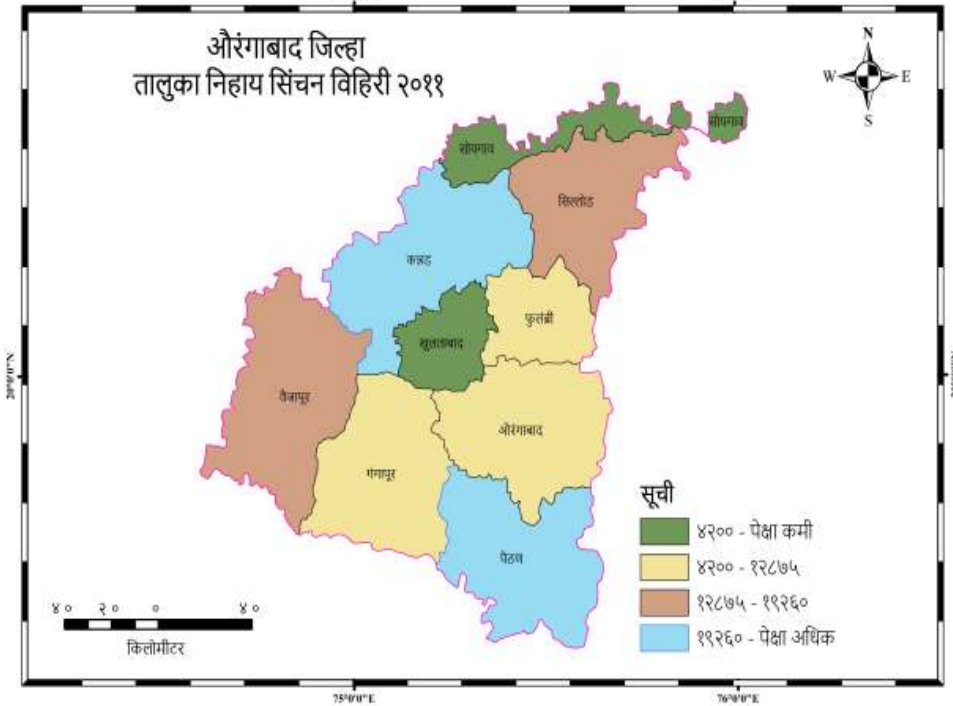
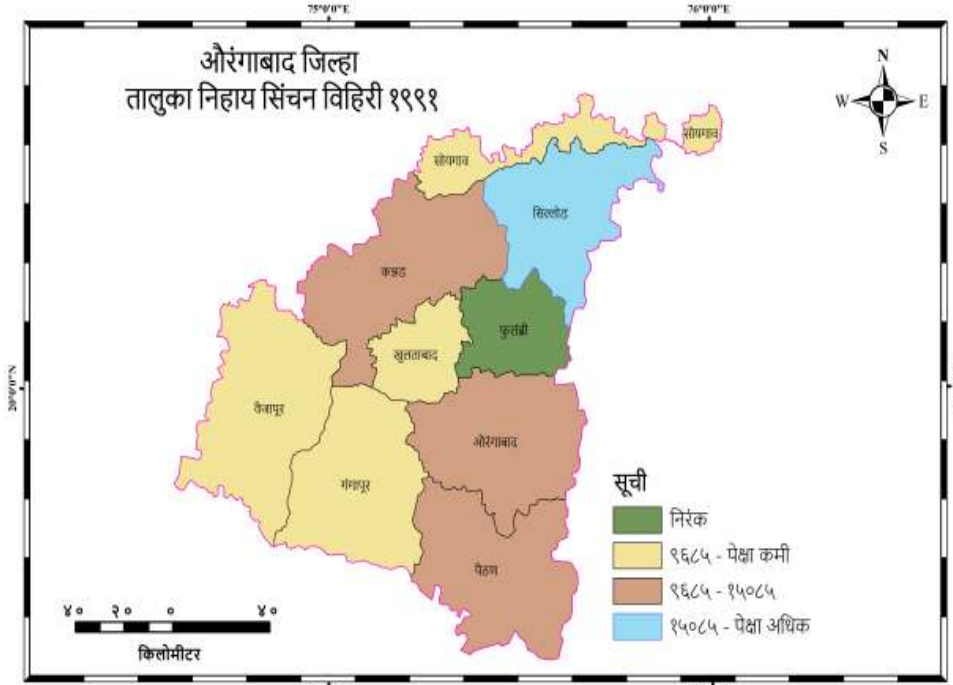
फुलंब्री	१९९१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	२०११	३४४७	११.०९	११७१३	९.८१	३५	१५१६०	१०.०८	१७०९२	५६४४९	३०.३०								
	बदल	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
औरंगाबाद	१९९१	१०००	४.४०	१५०८२	१६.७०	४७२	१६०८२	१४.२३	२१६६२	१५६९३९	१३.८०								
	२०११	२६७९	८.६२	१२८७२	१०.७८	१६	१५५५१	१०.३४	२४३९८	८७०२४	२८.००								
			४.२२		-५.९२	-४५६		-३.८९			१४.२								
खुलताबाद	१९९१	१२४५	५.४८	७१४५	७.९१	११७	८३९०	७.४२	११८२५	५७००८	२०.७४								
	२०११	२५०	०.८०	१८५०	१.५५	१	२१००	१.४०	२२५६	३६५८८	६.२०								
		-९९५	-४.६८	-५२९५	-६.३६	-११६	-६२९०	-६.०२	-९५६९	-२०४२०	-१४.५४								
वैजापूर	१९९१	२३७५	१०.४५	९६८५	१०.७२	५७०	१२०६०	१०.६७	१५१३०	१६८१५८	९.००								
	२०११	२१०००	६७.५६	१८७५५	१५.७१	१५	३९७५५	२६.४२	५०४५५	१२९४७८	३९.००								
		१८६२५	५७.११	९०७०	४.९९	-५५५	२७६९५	१५.७५	३५३२५	-३८६८०	३०.००								
गंगापूर	१९९१	२२५३	९.९२	८६३२	९.५६	५४६	१०८८५	९.६३	१३१००	१२७६०९	१०.२६								
	२०११	३२००	१०.३०	९२००	७.७१	४	१२४००	८.२४	१९१२१	१०१८९६	१८.८०								
		९४७	०.३८	५६८	-१.८५	-५४२	१५१५	-१.३९	६०२१	-२५७१३	७.९४								

पैठण	१९९१	१११६६	४९.१५	१२३३३	१३.६६	४२२	२३४९९	२०.७९	२७१३६	१४३०७८	१८.९७
	२०११	५०६	१.६३	२०६०८	१७.२६	१२	२१११४	१४.०३	३२४७०	१०५५०१	३१.००
	बदल	-१०६६०	-४७.५२	८२७५	३.६	-४१०	-२३८५	-६.७६	५३३४	-३७५७७	-१२.०३
एकूण जिल्हा	१९९१	२२७१८	१००	९०३१७	१००	३०१२	११३०३५	१००	१३९४३७	९६४६०२	१४.४६
	२०११	३१०८२	१००	११९३८१	१००	१४५	१५०४६३	१००	२००१६६	७५९२७७	२६.४०
	बदल	८३६४	-	-७८३३६	-	-२८६७	११०२६	-	६०७२९	-२०५३२५	११.९४

स्त्रोत : (सामाजिक - आर्थिक समालोचन, औरंगाबाद, १९९४-९५, २०११)

नकाशा क्र. ३.५

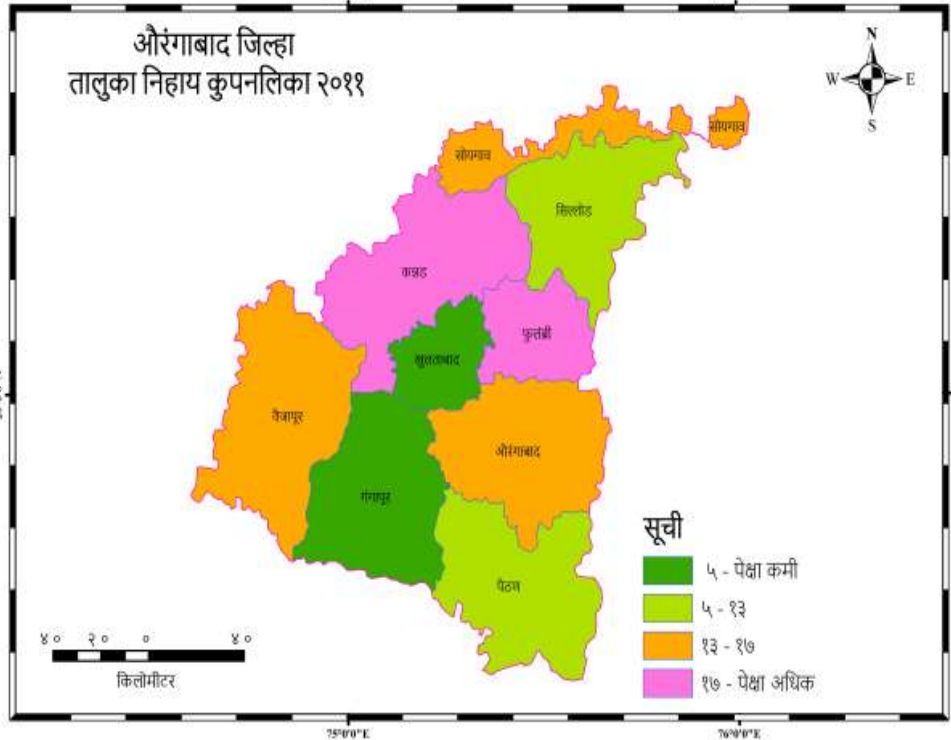
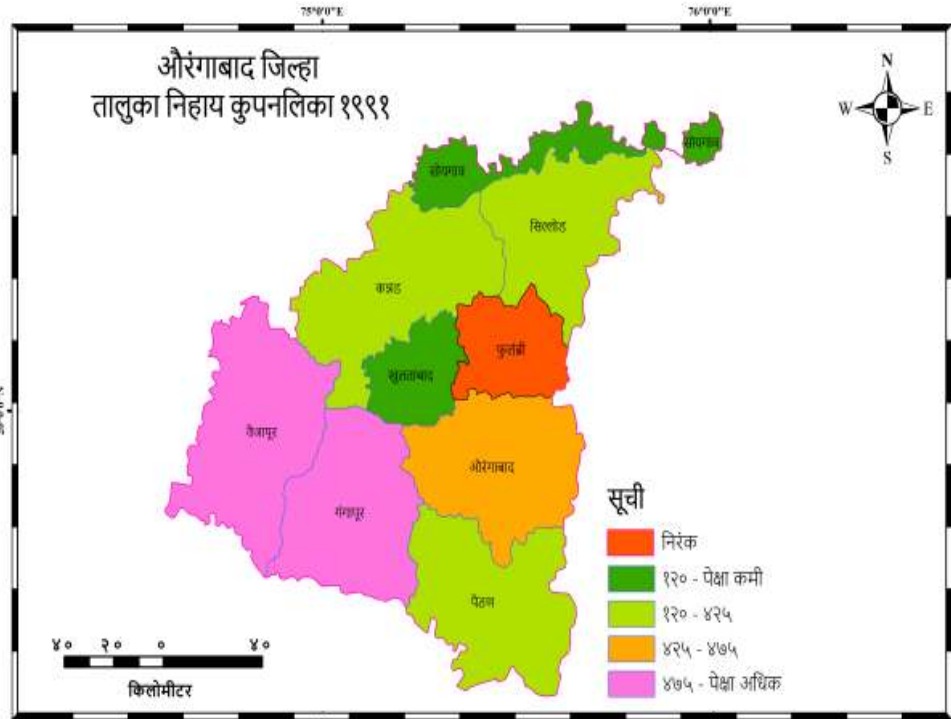

सारणी क्र. ३.२४ नुसार सन १९९१ मध्ये पृष्ठभागीय आलितक्षेत्राचे एकूण लागवडी खालील क्षेत्राचे प्रमाण १४.४६% होते. त्यात सन २०११ मध्ये ११.९४% ची वाढ होऊन २६.४०% झालेली दिसते. तालुका निहाय ओलित क्षेत्राचे लागवडीखालील एकूण क्षेत्राशी प्रमाण सन १९९१ च्या तुलनेत सन २०११ मध्ये कन्नड ११.९१% ची वाढ होऊन १२.४९% वरून २४.४०% आढळते. सोयगांव ४.२४% वाढ होऊन २०.९६% वरून २५.२०% आढळते. सिल्लोड १.२४% वाढ होऊन १८.०६% वरून १९.३०% आढळते. फुलंब्री तालुक्याची माहिती उपलब्ध नाही. औरंगाबाद १३.८०% वरून १४.२% वाढीसह २८% आढळते खुलताबाद - १४.५४% घट झाली वैजापूर-९% वरून ३९% म्हणजेच ३०% वाढ आढळते. गंगापूर ७.९४% वाढ होऊन १०.२६% वरून १८.२०% आढळते. पैठणमध्ये १८.९७% वरून ३१% म्हणजेच १२.०३% आढळते. जिल्ह्याच्या एकूण पृष्ठभागीय ओलिताखालील क्षेत्रात पैठण तालुक्यात सन. १९९१ मध्ये ४९.१५% क्षेत्र होते. त्यात सन २०११ मध्ये (-४७.५२%) ऋणात्मक वाढ झालेली आहे. तर वैजापूर मध्ये ५७.११% वाढ झालेली आढळते. कन्नड, सोयगाव, फुलंब्री, सिल्लोड तालुक्यातील ओलित क्षेत्र उपलब्ध नाही. विहीरी खालील स्रोतात सन १९९१ च्या तुलनेत २०१४ मध्ये कन्नड ५.८२% वाढ आढळते. तर सर्वात कमी खुलताबादमध्ये -६.३६% ऋणात्मक वाढ आढळते. निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्रातील वाढ वैजापूर तालुक्यात १५.७५% ची वाढ सन.१९९१ ते २०११ दरम्यान आढळते. तर पैठणमध्ये -६.७६ ची ऋणात्मक वाढ दिसून येते. एकंदरीत जिल्ह्याच्या एकूण पृष्ठभागीय वाढीमध्ये संध गतीने वाढ होत आहे.

नकाशा क्र. ३.५ मध्ये दर्शविल्या प्रमाणे सन १९९१ मध्ये ९६८५ पेक्षा कमी सोयगाव, खुलताबाद, वैजापूर, गंगापूर तर १५०८५ पेक्षा जास्त सिल्लोड मध्ये आढळते.

सन १९९१ मध्ये सोयगाव, खुलताबाद ४२०० पेक्षा कमी १९२६० पेक्षा जास्त कन्नड व पैठणमध्ये आढळते. सन १९९१ मध्ये नकाशा क्र.३.६ नुसार १२० पेक्षा कमी जास्त वैजापूर, गंगापूर मध्ये आढळतात. तर २०११ मध्ये चालु स्थितीतील कुपनलिका ५ पेक्षा कमी गंगापूर, तर खुलताबाद मध्ये १७ पेक्षा जास्त कन्नड, फुलंब्री मध्ये आढळतात.

नकाशा क्र. ३.६

सारणी क्र. ३.२०
औरंगाबाद जिल्ह्यातील एकूण लागवडीखालील क्षेत्राच्या पृष्ठभागीय ओलित
स्रोतांचे प्रमाण

(क्षेत्र %मध्ये)

इ.स.	पृष्ठभागीय क्षेत्र	लागवडीखालील एकूण क्षेत्राचे पृष्ठभागीय क्षेत्राशी प्रमाण % मध्ये
१९९१	२२७१८	२.३६%
२०११	३१०८२	४.०९%
२०१४	५८०९०	६.६४%

स्रोत : (सामाजिक- आर्थिक समालोचन, औरंगाबाद, १९९१, २०११, २०१४)

सारणी क्र. ३.२५ नुसार एकूण लागवडीखालील क्षेत्राच्या सन १९९१ मध्ये २.३६% म्हणजेच सर्वात कमी होते. सन २०१४ मध्ये त्यात वाढ होऊन ६.६४ % प्रमाण झालेले दिसते. म्हणजेच मोठे प्रकल्प, लघुसिंचन प्रकल्प, मध्यम प्रकल्प, कोल्हापूरी बंधारे आणि पाझर तलावांच्या संख्येत वाढ इत्यादी कारणांमुळे सिंचन क्षेत्रात वाढ झालेली दिसते.परंतु ही वाढ एकूणच क्षेत्राच्या अत्यंत कमी आहे. त्यामुळे त्यात वाढ होणे गरजेचे आहे.जिल्ह्यातील काही मोठे प्रकल्प खालील प्रमाणे:

अ) मोठे प्रकल्प : औरंगाबाद जिल्ह्यातील वैजापूर, गंगापूर व पैठण हा योग्य उपयोग आजपर्यंत न केल्यामुळे दुष्काळी म्हणून ओळखला जातो. राजकीय घटक कारणीभूत आहे. (डॉ. सुधीर भोंगळे, (१९९८)पृ.१०९. औरंगाबाद जिल्ह्यातील पैठण तालुक्यातील पैठण येथे गोदावरी नदीवर जायकवाडी प्रकल्प हा मोठा सिंचन प्रकल्प असून सन १९७६ मध्ये पूर्ण झाला.

१) जायकवाडी प्रकल्प :

पैठण तालुक्यातील गोदावरी नदीवर बांधण्यात आलेला असून पैठण येथे बांधण्यात आलेला आहे. हा प्रकल्प सन १९७६ मध्ये पूर्ण झाला. या धरणांची उंची ३७.७३ मी. आहे. या धरणावर उजवा व डावा असे दोन कालवे असून डावा कालवा २०८ किमी लांब आणि उजवा कालवा १३२.०० किमी लांबीचे असून या धरणाची कमाल क्षमता २९०९ द.ल.घनमीटर आहे. तर ३१.०३.२०१३ रोजी ७४७.९१ द.ल.घ.मी. होते. एकूण लाभक्षेत्राचे २,०३,९६० हेक्टर जमीन येते तर लाभक्षेत्रातील लागवडी लायक क्षेत्र १८३५६० असून ओलिताखाली येणारे क्षेत्र ओलिताखाली येणारे क्षेत्र ११७५२३ एवढे आहे. तर पाणी वापरानुसार शेतीसाठी ७४४.१७३ (द.ल.घ.मी) पिण्यासाठी ७८.४४० द.ल.घ.मी. औद्योगिक वापरासाठी ३७.८०७ द.ल.घ.मी. वीज निर्मितीसाठी २८.६८ द.ल.घ.मी. इतका पाण्याचा वापर केला जातो. सन २०१४ मध्ये कालव्याची लांबी ३४० किमी एकूण लाभक्षेत्र २६३९४२ हेक्टर असून लागवडीलायक लाभक्षेत्रातील क्षेत्र २३७५५० हेक्टर,

ओलिताखालील क्षेत्र १८७६३१ हेक्टर होते. प्रत्यक्ष ओलिताखाली क्षेत्र सन २०१३-१४ मध्ये ३०८०० हेक्टरस होते. पाण्याचा वापर पिण्यासाठी ७३.२७ द.ल.घ.मी. शेतीसाठी ११४.५० द.ल.घ.मी. औद्योगिक १४.३३ द.ल.घ.मी. एवढा वापर केला.

ii) नांदूर मधमेश्वर कालवा :

हा प्रकल्प नाशिक जिल्ह्यात असून कालवा क्षेत्र वैजपूर व गंगापूर तालुक्यात आहे. सन् २०१६ मध्ये हे काम पूर्ण होण्याचे अपेक्षित आहे. डावा व उजवा कालव्याची लांबी १२८ किमी आहे. एकूण लाभक्षेत्र ७०४६६ हेक्टर्स असून लाभक्षेत्रातील लागवडीलायक क्षेत्र ५२८६४ हेक्टर्स होते. सन् २०१३-१४ मध्ये ओलिताखालील क्षेत्र ४२२९८ हेक्टर्स आहे. शेतीसाठी पाणीवापर २६.६४ द.ल.घ.मी. आहे. या प्रकल्पाचे काम अपूर्ण आहे. सन.२०११ मध्ये ओलिताखालील क्षेत्र ४३८६० हेक्टर आहे. शेतीसाठी ३८.१९ द.ल.घ.मी. आहे.

iii) हिरडपूरी उच्च पातळी बंधारा :

हिरडपूरी बंधारा प्रकल्प पैठण तालुक्यात असून सन २०१३ मध्ये पूर्ण झाला. धरणाची उंची १४.२३ मी. असून कमाल क्षमता ९.६८७ द.ल.घ.मी. आहे. सन् २०१४ मध्ये प्रत्यक्ष जलसाठा ६.५९४ द.ल.घ.मी. आहे. एकूण लाभक्षेत्र १६५७ हेक्टर्स आहे. त्यापैकी लाभ क्षेत्राखालील लागवडीलायक क्षेत्र १४९१ हेक्टर्स आहे. प्रकल्प पूर्ण झाल्यानंतर ओलित क्षेत्र १११८ हेक्टर्स आहे.

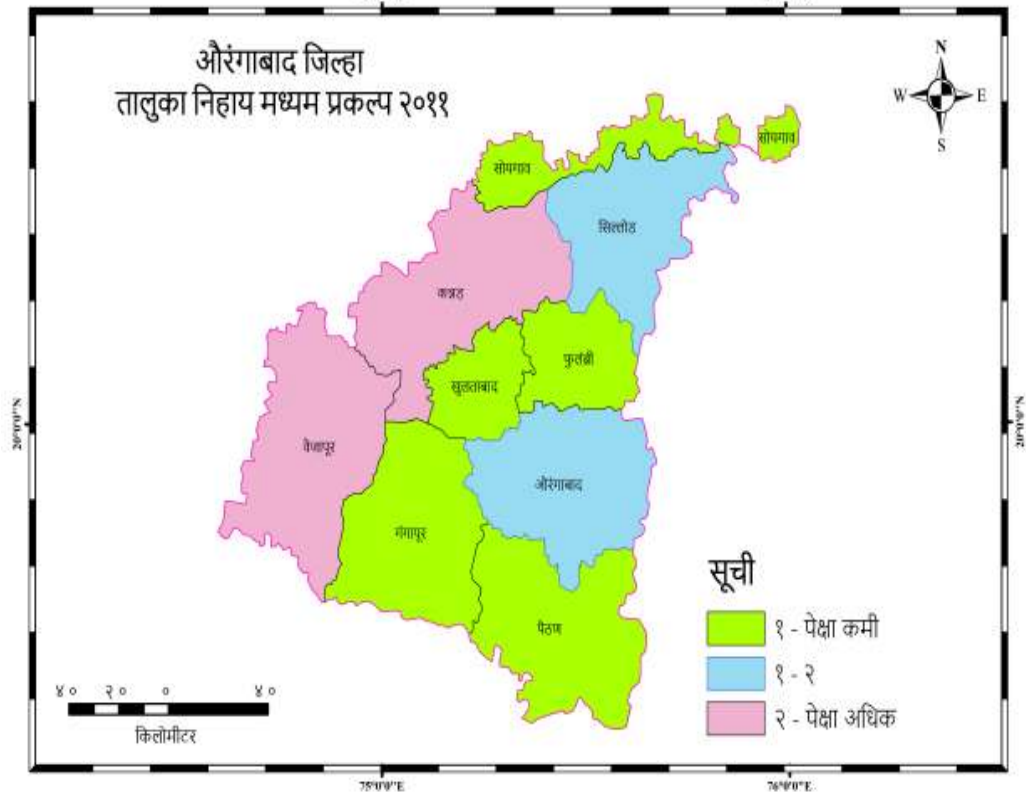
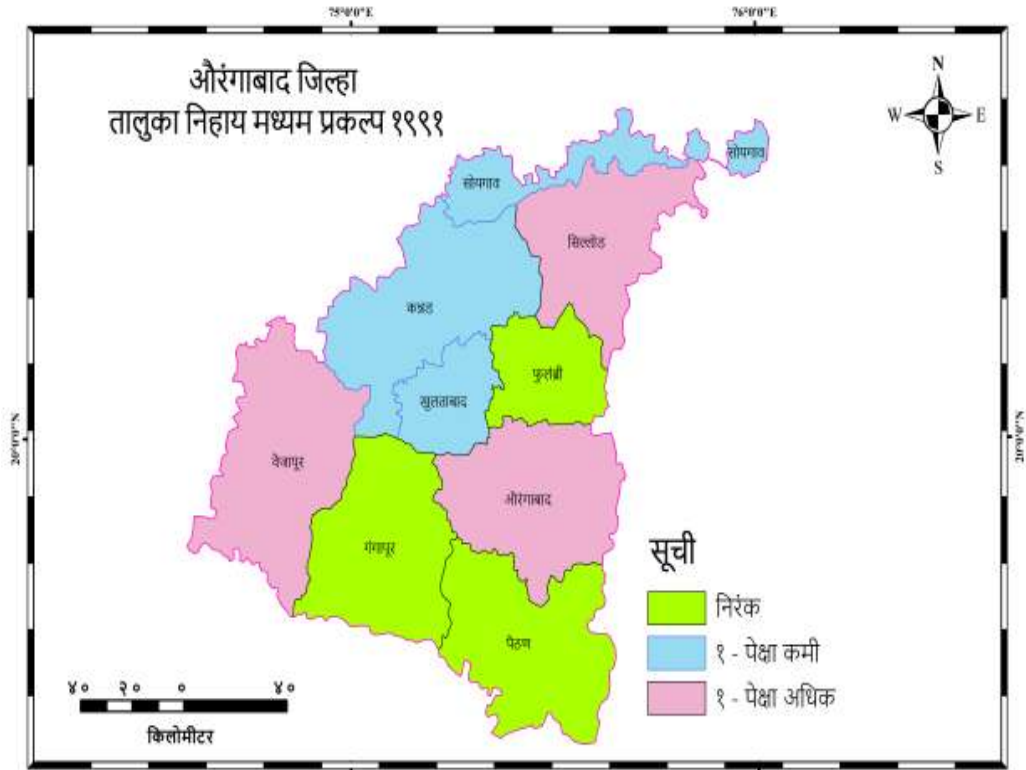
iv) आपेगाव उच्च पातळी बंधारा :

पैठण तालुक्यातील हा प्रकल्प असून सन २०१३ पूर्ण झालेला आहे. धरणाची उंची १५.७९ मी.आहे. एकूण लाभक्षेत्र क्षमता ११२० हेक्टर्स व लाभक्षेत्रातील लागवडीखालील क्षेत्र १०६५ हेक्टर्स झाले. प्रकल्प पूर्ण झाल्यास ओलिताखालील क्षेत्र ८७० हेक्टर्स इतके आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यातील या एकूण मोठ्या प्रकल्प लाभक्षेत्राच्या ओलिताखाली क्षेत्राचे प्रमाण सन २०१० मध्ये ६९.४८ % सन् २०११ मध्ये ७८.३३%, सन २०१२ मध्ये ७७.८३%, सन २०१३ मध्ये ९८.६६% सन २०१४ मध्ये ६९.५७% होते. म्हणजेच मोठ्या प्रकल्पातून होणारे ओलितक्षेत्र मोठे आहे. ओलित क्षेत्राचे प्रमाण सन् २०१२ वगळता इतर वर्षी जास्त सरासरी या पाच वर्षातील ओलित क्षेत्राचे प्रमाण ७०% च्या आसपास आहे.

ब) मध्यम प्रकल्प (औरंगाबाद जिल्हा) :

औरंगाबाद जिल्ह्यात एकूण मध्यम प्रकल्प १७ असून या प्रकल्पामधून शेतीसाठी सिंचन सुविधा निर्माण झाली आहे.

नकाशा क्र. ३.७

सारणी क्र. ३.२१
 औरंगाबाद जिल्ह्यातील तालुकानिहाय मध्यम प्रकल्प आणि ओलित क्षेत्र व लाभक्षेत्र

(क्षेत्र हेक्टरस मध्ये)

तालुके	प्रकल्प संख्या १९९१	प्रकल्प संख्या २०११	प्रकल्प	प्रकल्प पुर्ण झालेले वर्ष	धरणांची ऊंची मी.	कमाल क्षमात द.ल.घ.मी.	कालव्याची लांबी किमी.	लाभक्षेत्र हेक्टर	ओलितक्षेत्र हेक्टर	प्रत्यक्ष ओलित हेक्टर	शेकडा प्रमाण
कन्नड	१	४	शिवना टाकळी	२००७	२०.४०	३९.३६	६४.७७	११६६९	८७५२	२०६४	
			अंबाडी	१९८२	१९.२८	११.७८	१६.८६	३७०९	२२२६	७१४	
			पूर्णा नेवपूर	२००२	१६.४७	११.८८	२०.००	२२२३	१९९५	१६९५	
			अंजना पळशी	२००२	१८.४५	१५.५५	२२.६५	२०३०	-		
एकूण	१	४				७८.५७	१२४.२८	१४७०३ (३३.३७%)	३८२७ (३२.३८%)	१४.६३	
सोयगाव	१	१	गडदगड	१९७०	२१.००	५.५८	७.५०	२०१२ (३.०७%)	११८० (२.६८%)	-	३.३६
सिल्लोड	२	२	१.खेळणा	१९६६	२०.९०	१२.६०	२०.००	५०७१	२४२९	९०७	-
			२. अजिंठा अंधारी	१९८३	२१.२०	८.५३	९.८६	२२२६	१५७८	२०८	-
एकूण	२	२		-		२१.१३	२९.८६	७२९७ (११.३४%)	४००७ (९.०९%)	१९०१ (१६.०८%)	३.६०
फुलंब्री	-	१	वाकोद मध्यम प्रकल्प	२०१२	१४.२८	२.५१९	००.००	२८२० (४.३०%)	२३०७ (५.२३%)	-	४.७४

औरंगाबाद	२	२	सुखना	१९६८	१६.९२	२१.३४	२२.५३	४१६०	२५११	-	-
एकूण	२	२	लहुकी	१९७९	१६.३०	६.५८	२.५०	१३५३	१०९२	-	-
खुलताबाद	१	१	-	-	-	२७.८२	२४.५०	५५१३ (८.४१%)	३६०३ (८.१८%)	००	७.२१
वैजापूर	२	२	गिरजा	१९८९	१९.१०	२४.५०	२५.१५	६२२० (९.४९%)	३५९५ (८.०१%)	९५८ (१.४८%)	९.५१
	२	२	ढेकू	१९६२	१३.८२	१३.५६	२५.००	३८३०	२७१२	२७६२	-
			कोल्ही	१९६६	१४.८६	३.६३	९.६५	१३३६	४७२	-	-
			दहोगाव	१९९८	१५.६०	१३.४०	१०.५०	१९२५	१९२५	-	-
			नारंगी सारंगी	१९९८	१४.५०	१३.२९	१०.००	१६३९	१६३९	-	-
एकूण	२	४				४३.८८	३०.१५	८७३० (१३.३२%)	६७४८ (१५.३१%)	२७१२ (२२.९४%)	५.२१
गंगापूर	०	१	टेंभापुरी	२००३	१७.७७	२१.५७	९.७०	८५०४ (१२.९७%)	४७८४ (१०.८६%)	-	४.६९
पैठण	०	१	ब्रम्हगव्हाण उपयोजना	२०००		जायकवाडी धरणात उपलब्ध नाही	२०.००	४७९८ (७.३२%)	३२०५ (७.२७%)	३२०५ (२७.११%)	३०.०३
एकूण जिल्हा	९	१७		-	-	२२५.५७	२९६.६४	६५५.२५ (१००%)	४४०.६५ (१००%)	११८.२० (१००%)	१.५३

(स्त्रोत : सामाजिक - आर्थिक समालोचन, औरंगाबाद, १९९४-९५, २०११, २०१४)

सारणी ३.२६ वरुन जिल्ह्यातील तालुकानिहाय मध्यम प्रकल्प व एकूण ओलिताखालील क्षेत्राची माहिती मिळते. सन २०१४, २०११ मधील आकडेवारीनुसार कन्नड तालुक्यात ४ मध्यम प्रकल्प असून या धरणाच्याद्वारे ७८.५७ द.ल.घ.मी. पाणी साठविण्याची क्षमता निर्माण झाली आहे. या प्रकल्पानुसार शिवना टाकळी मध्यम प्रकल्पावरील एकूण कालव्यांची लांबी १२४.८० किमी आहे. तर लाभक्षेत्र १९६३१ हेक्टर्स आहे. जिल्ह्याच्या एकूण लाभक्षेत्राच्या २९.९६% आहे. एकूण निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्राच्या १४.६३% क्षेत्र ओलिताखाली आहे.तर एकूण ओलिताखालील क्षेत्राच्या ३३.३७% आहे. म्हणजेच निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्राच्या खूपच कमी आहे. सोयगाव तालुक्यातील ओलित क्षेत्र जिल्ह्याच्या एकूण २.६८% आहे. तालुक्याच्या निव्वळ लागवडीखालील क्षेत्राच्या ३.३६ % आहे. म्हणजेच सोयगाव तालुक्यात मध्यम प्रकल्पांतर्गत ओलित क्षेत्र खूप कमी आहे. सिल्लोड तालुक्याचे ओलित क्षेत्र जिल्ह्याच्या एकूण क्षेत्राच्या ९.०९ % आहे. फुलंब्री ५.२३%, औरंगाबाद ८.१८%, खुलताबाद ८.०१, वैजापूर १५.३१%, तर गंगापूर १०.८६ % आणि ७.२७ % आहे. औरंगाबाद जिल्ह्यातील मध्यम प्रकल्पाखालील ओलित क्षेत्र ४४०६५ हे. असून ते लागवडी खालील निव्वळ क्षेत्राच्या पैठण १.५३% आहे तर प्रत्यक्ष ११८२० हे. क्षेत्र ओलिताखाली आहे. जिल्ह्याच्या एकूण ओलित क्षेत्राच्या प्रमाणापैकी सर्वांत जास्त क्षेत्र कन्नड तालुक्यात आहे. सर्वांत कमी क्षेत्र २.६८% सोयगाव तालुक्यात आहे.

सन १९९१ मध्ये नकाशा ३.७ मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे १ पेक्षा कमी सोयगाव, खुलताबाद, कन्नड तर निरंक फुलंब्री, गंगापूर, पैठण आणि वैजापूर, औरंगाबाद, सिल्लोड १ पेक्षा जास्त मध्यम प्रकल्प होते. तर सन २०११ मध्ये १ पेक्षा कमी सोयगाव, खुलताबाद, फुलंब्री, गंगापूर, पैठण तर २ पेक्षा जास्त वैजापूर, कन्नड मध्ये आढळते.

३.४. औरंगाबाद जिल्ह्यातील कृषी विकासात विविध योजनांची स्थिती :

सारणी क्र.३.२२

औरंगाबाद जिल्ह्यातील कृषी विकासात विविध योजनांची स्थिती (सन १९९१-२०११)

(खर्च रूपये लाखात)

अ.क्र.	योजना/संस्था	खर्च		१९९१ ते २०११ मधील फरक
		१९९१	२०११	
१	भूसुधारणा	०.७९	६.२५	५.४६
२	मृद व जलसंधारणा	११.५६	४१०.०६	३९८.५
३	जलसंधारण व जलसंवर्धन	-	१९८४.०६	-
४	लघु व सुक्ष्मसिंचन	-	१२७.६७	-
५	सिंचन सुविधा	-	८२.५५	-
६	पीक संवर्धन	७१.६४	९२३.२८	८५१.६४
७	फलोत्पादन	८.०६	११.००	२.९४
८	पशुसंवर्धन	२३.२३	१६८.८०	१४५.५७
९	दुग्धव्यवसाय विकास	५.११	-	-
१०	जिल्हा मध्यवर्ती व भूविकास बँक कर्जपुरवठा (हजार रूपयामध्ये)	१६१८९८	३५७९१७०	३४१७२७२
११	विविध सहकारी संस्था कृषी कर्जवाटप (हजार रूपयामध्ये)	४५९७१२	११७२६८२	७१२९७०

स्रोत : (सामाजिक आर्थिक -समालोचन औरंगाबाद १९९१-९२, २०११)

सारणी क्र.३.३७ नुसार सन.१९९१ ते २०११ मधील खर्चाचा आढावा विविध योजनांच्या माध्यमातून घेण्यात आलेला आहे. भू- सुधारणेमध्ये अतिरिक्त जमीन दिलेल्या अभिहस्तांतरणासाठी अर्थसहाय्य सन १९९१ मध्ये ०.७९ लाख रूपये खर्च करण्यात आले तर सन २०११ मध्ये ५.४६ लाख रूपये जास्तीचे खर्च करून ६.२५ लाख खर्च करण्यात आले. शेतावर बांध घालणे, शेतीची मजबुती करणे व उतारावर समतोल राखणे इत्यादी उपायाद्वारे जमिनीचा विकास करण्यासाठी सन १९९१ मध्ये ११.५६ लाख खर्च करण्यात आला. त्यात ३९८.५ लाख रूपये जास्तीचा खर्च करण्यात येऊन ४१०.०६ लाख रूपये खर्च करण्यात आला. सन १९९१ मध्ये जलसंधारण व जलसंवर्धनासाठी खर्चाची

आकडेवारी उपलब्ध नाही. सन २०११ मध्ये १९८४.०६ लाख रुपये खर्च करण्यात आला. सन १९९१ मध्ये झालेला खर्च उपलब्ध नाही. सन २०११ मध्ये १२७.६७ लाख रुपये खर्च केला गेला. सिंचन सुविधामध्ये अनुसूचित जाती/जमाती आणि नवीन भूधारकांना सिंचन सुविधा पुरविण्यासाठी सन १९९१ ची खर्च उपलब्ध नाही. सन.२०११ मध्ये ८२.५५ लाख रुपये खर्च करण्यात आला. कडधान्ये उत्पादन कार्यक्रम, तेलबिया उत्पादन कार्यक्रम, तुषार ठिंबक सिंचन, जिवाणू संवर्धन पाकिटे, इत्यादीसाठी सन १९९१ मध्ये ७१.६४ लाख रुपये खर्च करण्यात आले. त्यात ८५१.६४ लाख रुपये वाढ करून ९२३.२८ लाख रुपये खर्च करण्यात आले. बागायती रोप मळ्याचे बळकटीकरण करणे, वस्तु बंद करणे व टिकविण्याचे सामाजिक केंद्र इत्यादीसाठी सन १९९१ मध्ये ८.०६ लाख रुपये खर्च करण्यात आले ते २.९४ लाख रुपये जास्तीचे खर्च करून ११.०० लाख रुपये खर्च करण्यात आले. यामध्ये तोंडाच्या पायाच्या रोगावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी संकरीत कालवडी जोपासण्यासाठी प्रसिद्धी व सामुहिक प्रचारासाठी सन १९९१ मध्ये २३.२३ लाख रुपये खर्च करण्यात आले. त्यात सन २०११ मध्ये १४५.५७ लाख रुपये वाढ होऊन १६८.८० लाख खर्च करण्यात आले. दुग्धउत्पादक, दुग्ध व्यवसाय विकास संस्था महासंघ यांना व्यवसाय स्थापन्यासाठी अर्थसहाय्य सन १९९१ मध्ये ५.११ लाख रुपये खर्च करण्यात आले. सन २०११ ची माहिती उपलब्ध नाही. जिल्हा मध्यवर्ती बँक व भू-विकास बँकेद्वारा कृषी कर्ज पुरवठा सन १९९१ मध्ये १६१८९८ लाख रुपये खर्च करण्यात आला. सन २०११ मध्ये ३४१७२७२ लाख रुपये अधिक खर्च करून एकूण ३५७९१७० लाख रुपये खर्च केले गेले. विविध सहकारी संस्थांच्या मार्फत सन १९९१ मध्ये ४५९७१२ लाख रुपये खर्च करण्यात आला. त्यात ७१२९७० लाख रुपयांची वाढ करून सन.२०११ मध्ये ११७२६८२ लाख रुपये खर्च करण्यात आला. थोडक्यात विविध योजनांच्या माध्यमातून शेती विकासासाठी शासकीय पातळीवरून खर्च करण्यात आला. त्याचा कृषी उत्पादन वाढीसाठी फायदा झालेला आहे. विविध प्रकारच्या अर्थसहाय्याने विविध सिंचन साधने, खतपुरवठा, सूक्ष्मसिंचन साधने, बांधबंदीस्ती, कीड नियंत्रण, दुग्धव्यवसाय, पशुच्या नवीन गाई घेण्यासाठी कर्ज उपलब्ध झाल्याने कृषी विकास व शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीत चांगली वाढ झालेली आढळते. शासकीय योजना व शेती विकासाच्या सहसंबंध आढळतो.

३.४.१. औरंगाबाद जिल्ह्यातील विविध घटक निहाय नियोजन :

सारणी क्र. ३.२३

औरंगाबाद जिल्हा नियोजन एक दृष्टिक्षेप

(तरतूद लाख रुपयात)

अ.क्र.	योजना	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	एकूण
१	कृषी	९३९.०९	१८८५.३	२११७.५	३१२०.५	४०९४.८	१२१५७.१५
२	बागकाम	४९६.४२	९१५.७७	२०.९१	४६८.७५	६१२.५	२५१४.३५
३	रेशमी किडे जोपासना	६९.३२	१११.०५	२६०.२६	५१२.२५	६७२.२५	१६२५.१२४
४	ATMA	१५१.९२	२८८.३६	२७६.८८	१८८.९	३००	१२०६.०६
५	पशुधन	०	०	०	१७६३	१७१३	३४७६
६	दुग्ध विकास	०	०	०	४०	४०	८०
७	मासेमारी	०	०	०	६५	६०	१२५
८	सामाजिक वनिकरण	०	०	०	५०	५०	१००
९	वसंतराव नाईक कृषी विद्यापीठ, परभणी	१६५६.८	३२००.५	२६७५.६	६२४८.४	७६०२.५	२१३८३.६८

(Source: Compereshensive District agriculture plan Aurangabad, २०१२-१३ ते २०१६-१७)

सारणी क्र. ३.३८ नुसार सन २०१२-१३ मध्ये कृषी साठी ९३९.०९ लाख, सन २०१३-१४ मध्ये १८८५.३, सन २०१४-१५ मध्ये २११७.५, सन २०१५-१६ मध्ये ३१२०.५, सन २०१६-१७ मध्ये ४०३४.८ असे एकूण १२१५७.१५ लाख रुपये खर्च करण्यात आले. बागकामासाठी सन २०१२-१३ मध्ये ४९६.४२ लाख, सन २०१३-१४ मध्ये ९१५.७७, २०१४-१५ मध्ये २०.९१ लाख, सन २०१५-१६ मध्ये ४६८.७५, सन २०१६-१७ मध्ये ६१२.५ असे एकूण २५१४.३५ लाख रुपये खर्च केले गेले. रेशीम किडे जोपासणीसाठी जिल्ह्यात सन २०१२-१३ मध्ये ६९.३२ लाख, सन २०१३-१४ मध्ये १११.०५, सन २०१४-१५ मध्ये २६०.२६, सन २०१५-१६ मध्ये ५१२.२५, सन २०१६-१७ मध्ये ६७२.२५ लाख रुपयांची तरतूद केली. ATMA योजनेखाली सन २०१२-१३ मध्ये १५१.९२, सन २०१३-१४ मध्ये २८८.३६, सन २०१४-१५ मध्ये २७६.८८, सन २०१५-१६ मध्ये १८८.९०, सन २०१६-१७ मध्ये ३०० असे एकूण १२०६.०६ लाख रुपयांची तरतूद केली गेली. पशुपालन, मासेमारी,

दुग्धविकास, सामाजिक वनीकरणासाठी सन २०१२-१३ व सन २०१३-१४ मध्ये कोणतीही तरतूद नाही. सन २०१५-१६ मध्ये अनुक्रमे १७६३, ६५, ४०, ५० लाख रुपये व सन २०१६-१७ मध्ये अनुक्रमे १७१३, ६०, ४०, ५० लाख रुपये व २०१६-१७ मध्ये अनुक्रमे १७१३, ६०, ४०, ५० लाख रुपये खर्च करण्यात आले. एकूण मागील पाच वर्षांमध्ये अनुक्रमे ३४७६, १२५, ८०, १०० लाख रुपयांची तरतूद करण्यात आली. KVK व FRS योजनेखाली कृषी विद्यापीठ परभणी अंतर्गत सन २०१२-१३ मध्ये १६५६.८, सन २०१३-१४ मध्ये ३२००.५ लाख, सन २०१४-१५ मध्ये २६७५.६, सन २०१५-१६ मध्ये ६२४८.४, सन २०१६-१७ मध्ये ७६०२.५ तरतूद करण्यात आली. एकूण मागील पाच वर्षांत २१३८३.६८ लाख रुपये खर्च करण्यात आले.

३.४.२ राष्ट्रीय कृषी विकास योजना :

३.४.२.१. औरंगाबाद जिल्हा पायाभूत घटक आणि साधनसंपत्ती चालू योजना :

सारणी क्र. ३.२४

औरंगाबाद जिल्हा पायाभूत घटक आणि साधन संपत्ती चालू योजना

सन २०१२-१३ ते २०१६-१७

(तरतूद - लाख रूपये)

अ.क्र.	विभागा मार्फत योजना	एकूण	२०१२-१३	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७
१	कृषी विभाग	४६९८०.५	३६४५	१९९९	२५६०	१८४९२	२०२८४.५
२	बागकाम	९४७२.५	-	-	-	४५८२.५	४८९०
३	मृदा संवर्धन पाणलोट विकास	२२४६३	-	-	-	१०७४४	११७१९
४	पशुपालन विभाग	१२४	-	-	-	६२	६२
५	रेशमी किडे जोपासना	७९.२८	-	-	-	३५.८	४३.४८
६	MAFsU	१००	-	-	-	५०	५०
७	मासेमारी	१७.४	-	-	-	७.२	१०.२
८	दुग्धोत्पादन विकास	१०	-	-	-	५	५
९	सामाजिक वनीकरण	५००	-	-	-	२००	३००
१०	सहकार व मार्केटींग केंद्र	६४.८४	-	-	-	६४.८४	-
	एकूण	७९८११.५२	३६४५	१९९९	२५६०	३४२४३.३४	३७३६४.१८

स्त्रोत : (C-DAP, Aurangabad) पृ.११

सारणी क्र.३.३९ नुसार कृषी विभागाद्वारे अनेक योजनांच्या द्वारे सन २०१२-१३ ते २०१६-१७ या कालावधी साठी ४६९८०.५ लाख रुपये खर्च करण्यात आले. बागकामासाठी ९४७२.५ लाख रुपये, मृदा संवर्धन व पाणलोट विकासासाठी २२४६३ लाख रुपये रेशमी किडयांच्या जोपासण्यासाठी ७९.२८ लाख रुपये , दुग्धोत्पादन विकासासाठी १० लाख, सामाजिक वनिकरणासाठी ५०० लाख रुपये, सहकार व बाजार केंद्रासाठी ६४.८४ लाख असे एकूण मागील पाच वर्षांत खर्च केले गेले. सर्व योजनाद्वारे कृषी विकासासाठी सन २०१२-१३ मध्ये ३६४५ लाख, सन २०१३-१४ मध्ये १९९९, सन २०१४-१५ मध्ये २५६० लाख, सन २०१५-१६ मध्ये ३४२४३.३४ लाख रुपये व सन २०१६-१७ मध्ये ३७३६४.१८ लाख रुपये खर्च करण्यात आला. प्रत्येक विभागाद्वारे खर्च करण्यात आलेल्या योजनांचे विवरण खालील प्रमाणे देण्यात आलेले आहे.

I) कृषी विभागाच्या योजनांद्वारे खर्च :

कृषी विभागामार्फत सूक्ष्म ठिंबक सिंचन आणि तुषार सिंचन पध्दतीसाठी सन २०१२-१३ ते सन २०१५-१६ पर्यंत १४७१४ लाख रुपये खर्च करण्यात आले. यांत्रिकीकरणासाठी सन २०१४-१५ ते सन २०१५-१६ या कालावधीसाठी २५०२.५ लाख रुपये खर्च करण्यात आले. तालुका स्तरावर माती परीक्षण प्रयोगशाळा स्थापनेसाठी सन २०१४-१५ व सन २०१५-१६ या दोन वर्षांमध्ये ३०० लाख रुपये खर्च करण्यात आले. जैविक खते आणि किटकनाशके उत्पादन करणारे केंद्र उभारण्यासाठी सन २०१४-१५ व सन २०१५-१६ या दोन वर्षांत प्रत्येकी १५० लाख रुपये प्रमाणे ३०० लाख रुपये खर्च करण्यात आले. मोठ्या प्रमाणावर पाणलोट क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी सन २०१४-१५ मध्ये ३००० लाख रुपये व सन २०१५-१६ मध्ये ३६०० लाख रुपये असे एकूण ६६०० लाख रुपये खर्च करण्यात आले. शेततळे निर्माण करण्यासाठी सन २०१४-१५ मध्ये ८२ लाख रू. व सन २०१५-१६ मध्ये ८२ रुपये असे एकूण १६४ लाख रुपये खर्च करण्यात आले. कोरडवाहू शेती अभियानासाठी सन २०१४-१५ मध्ये १००० लाख रुपये व सन २०१५-१६ मध्ये १००० लाख रुपये असे एकूण २००० लाख रुपये खर्च करण्यात आहे. ग्रामीण बाजार पायाभूत विकास कार्यक्रमासाठी सन २०१४-१५ मध्ये ५०० व सन २०१५-१६ मध्ये १००० लाख रुपये असे एकूण १५०० लाख रुपये खर्च करण्यात आले. उत्कृष्टता आणि मूल्यश्रेणी विकास केंद्रासाठी सन २०१५-१६ मध्ये ३५० लाख व सन २०१४-१५ मध्ये ३५० लाख असे एकूण ७०० लाख रुपये करण्यात आला. पायाभूत सुविधांच्या विस्तारासाठी सन २०१४-१५ मध्ये ९००० लाख व सन २०१५-१६ मध्ये ९००० लाख रुपये खर्च करण्यात आले असे एकूण १८००० लाख रुपये खर्च केला गेला. NARP आणि पायाभूत सुविधांचा विस्तार करण्यासाठी १००+१०० = २०० लाख रुपये सन २०१४-१५ व सन

२०१५-१६ साठी खर्च केला गेला. थोडक्यात खालीलप्रमाणे कृषी विभागामार्फत विविध योजनांच्याद्वारे सन २०१२-१३ मध्ये ३६४५ लाख रूपये सन २०१३-१४ मध्ये १९९९ लाख रूपये खर्च करण्यात आले. सन २०१४-१५ मध्ये २५६० लाख रूपये, सन २०१५-१६ मध्ये १८४९२ लाख, सन २०१६-१७ मध्ये २०२८४.५ लाख रूपये असे एकूण कृषी विभागामार्फत ४६९८०.५ लाख रूपये खर्च करण्यात आले.

II) बागकाम विभागामार्फत राबविल्या गेलेल्या योजना मार्फत आर्थिक तरतूद :

बागकाम विभागामार्फत खालील काही योजनामार्फत विकासासाठी आर्थिक तरतूद करण्यात आली. नमुना फळ रोपेवाटिका स्थापनेसाठी सन २०१५-१६ व सन २०१६-१७ साठी २५-२५ असे एकूण ५० लाख रूपये खर्च करण्यात आला. राष्ट्रीय बागकाम अभियानांतर्गत सन २०१५-१६ मध्ये ३४०४ व सन २०१६-१७ मध्ये ३४५४ रूपये खर्च करण्यात आले. एकूण ६८५८ लाख रूपये खर्चाची तरतूद करण्यात आली. सुरक्षित / संरक्षक मशागतीसाठी सन २०१५-१६ मध्ये ३५१ व सन २०१६-१७ मध्ये ५९३.५ असे एकूण ९४४.५ लाख रूपये खर्च करण्यात आले. संपूर्ण कापणी हंगामानंतरचे व्यवस्थापन ,एकात्मिक कापणी उत्तर व्यवस्थापन यासाठी सन २०१५-१६ व सन २०१६-१७ साठी प्रत्येकी ५५२.५ व ५६७.५ असे एकूण ११२० लाख रूपये खर्च केला गेला. हिमायत बागेतील FRS केंद्र आंबा लागवड व निगा आणि अचूक मशागतीच्या उभारणीसाठी सन २०१५-१६ व सन २०१६-१७ मध्ये प्रत्येकी २५०-२५० प्रमाणे एकूण ५०० लाख रूपये खर्च करण्यात आले. एकंदरीत बागकामासाठी सन २०१५-१६ व सन २०१६-१७ या वर्षामध्ये एकूण अनुक्रमे ४५८२.५ व ४८९० एकूण ९४७२.५ रूपये खर्च करण्यात आले.

III) मृदा संधारण आणि पाणलोट विकास योजना :

गतिमान पाणलोट विकास कार्यक्रम अंतर्गत २००८-०९ मध्ये भौगोलिक क्षेत्र १५३२७.७५ हेक्टर होते त्यावर खर्च ४२०.०८ लाख रूपये. संपूर्ण पाणलोट विकास कार्यक्रम अंतर्गत (IWMP) सन २०१५-१६ व सन २०१६-१७ मध्ये २५०० व २९५० लाख रूपये असे एकूण ५४५० लाख रूपये खर्च करण्यात आले. पाणलोट विकास कार्यक्रमाची गती वाढविण्यासाठी सन २०१५-१६ व २०१६-१७ या दोन वर्षासाठी २५०३०० एकूण ५५० लाख रूपये खर्च करण्यात आले. पाणलोट विकास कार्यक्रमाची गती वाढविण्यासाठी सन २०१५-१६ व सन २०१६-१७ मध्ये अनुक्रमे ६५ व ७५ लाख असे एकूण १४० लाख रूपये खर्च करण्यात आले. पाणलोट विकास कार्यक्रमाचा विस्तार वाढविण्यासाठी सन २०१५-१६ व सन २०१६-१७ दोन वर्षासाठी अनुक्रमे ८५, १०० असे एकूण १८५

लाख रूपये खर्च करण्यात आले. महात्मा फुले जलभूमी अभियानाद्वारे सन २०१५-१६ व सन २०१६-१७ मध्ये अनुक्रमे ३००,३०० असे एकूण ६०० लाख रूपये खर्च करण्यात आले. Desitting of water Bodies@ Trolly या कार्यक्रमांतर्गत सन २०१५-१६ व सन २०१६-१७ मध्ये अनुक्रमे ११६, ११६ लाख रूपये म्हणजे २३२ लाख रूपये खर्च करण्यात आले. नाले रूंदीकरण व खोली करण्यासाठीच्या मोहिमेसाठी सन २०१५-१६ व सन २०१६-१७ मध्ये प्रत्येकी २५०, २५० प्रमाणे ५०० लाख रूपये खर्च केले गेले. RVP अंतर्गत प्रत्येकी १२०, १२० प्रमाणे २४० लाख रूपये खर्च केले गेले. गतिमान पाणलोट विकास कार्यक्रमांतर्गत प्रत्येकी १२०, १२० प्रमाणे २४० लाख रूपये खर्च करण्यात आली. सन २०१५-१६ व सन २०१६-१७ साठी खर्च करण्यात आली. MREGS साठी सन २०१५-१६ मध्ये व सन २०१६-१७ मध्ये अनुक्रमे ५००० + ५००० = १०००० लाख रूपये खर्च केले. DPDC अंतर्गत १२५० लाख रूपये खर्च केले. धरणे बांधून पाणी अडविण्यासाठी सन २०१५-१६ मध्ये अनुक्रम ४५०, ६५० असे एकूण ११०० लाख रूपये खर्च केले गेले. अतिरिक्त तरतूद दोन वर्षासाठी २०० लाख रूपयांची केली गेली. एकंदरीत या योजनेअंतर्गत सन २०१५-१६ मध्ये १०७४४ लाख रूपये व सन २०१६-१७ मध्ये ११७१९ लाख असे एकूण २२४६३ लाख रूपये खर्च करण्यात आले.

IV) पशुपालन : चारा / गवत कापण्यासाठी शक्तीशाली यंत्रासाठी, पशुवैद्यकीय चिकित्सेसाठी, मोबाईल युनिट्ससह वैद्यकीय प्रयोगशाळांना पुरवठा करण्यासाठी सन २०१५-१६ व सन २०१६-१७ मध्ये १२ लाख प्रतिवर्ष प्रमाणे २४ लाख रूपये खर्च करण्यात आले. ऑनलाईन माहिती प्रवेशासाठी, पशुवैद्यकीय वितरणाचे आधुनिकीकरण करण्यासाठी सन २०१५-१६ व सन २०१६-१७ मध्ये प्रत्येकी २० या प्रमाणे ४० लाख रूपये खर्च केले गेले.

V) रेशमी किड्यांची जोपासना : तुतीची लागवड करण्यासाठी सन २०१५-१६ मध्ये ३५.८ व सन २०१६-१७ मध्ये ४३.४८ लाख रूपये खर्च करण्यात आले.

VI) MAFSU : व्यापारी कुकूटपालनासाठी MAFSU अंतर्गत प्रशिक्षण व प्रात्यक्षिक केंद्र स्थापनेसाठी सन २०१५-१६ मध्ये ५० लाख रूपये व सन २०१६-१७ साठी ५० लाख असे एकूण १०० लाख रूपये खर्च केले गेले.

VII) मासेमारी : मासे उत्पादन घटकांची स्थापना, मत्स्य शेतीसाठी तलाव / तळे, मासेमारीसाठी आवश्यक पुरवठा करण्यासाठी सहाय्य करणे, सहकारी मासेमारीच्या विकासासाठी सन २०१५-१६ मध्ये ७.२ लाख व सन २०१६-१७ मध्ये १०.२ लाख रूपये खर्च करण्यात आला.

VIII) दुग्ध विकास : सन २०१५-१६ व सन २०१६-१७ मध्ये प्रत्येकी ५ याप्रमाणे १० लाख रूपये खर्च केले.

IX) सामाजिक वनीकरण : संपूर्ण पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रमांसाठी सन २०१५-१६ मध्ये २०० लाख व सन २०१६-१७ मध्ये ३०० लाख असे एकूण ५०० लाख रूपये खर्च करण्यात आले.

X) सहकारी व बाजार केंद्र : APMCS अंतर्गत Ro Plant उभारणीसाठी पूरवठा करणे, इको-टॉयलेट चे कन्स्ट्रक्शन देण्यासाठी सन २०१५-१६ मध्ये ६४.८४ एकूण ६४.८४ लाख रूपये खर्च केले.

३.४.३ इतर शासकीय योजना :

I) कोरडवाहू क्षेत्र विकास योजना :

औरंगाबाद जिल्ह्यात सन २०१२-१३ मध्ये या योजनेअंतर्गत २२.७१ लाख रूपये खर्च करण्यात आला. तर सन २०१३-१४ मध्ये ९५.४ लाख रूपये, सन २०१४-१५ मध्ये १२७ लाख रूपये, सन २०१५-१६ मध्ये ६०० लाख रूपये खर्च करण्यात आले. तर सन २०१६-१७ मध्ये ७२० लाख रूपये खर्चाची तरतूद करण्यात आली आहे.

II) कोरडवाहू शेती अभियान :

औरंगाबाद जिल्ह्यातील शेती विकासासाठी सन २०१२-१३ ते सन २०१६-१७ या काळातील आर्थिक तरतूद पुढील प्रमाणे करण्यात आली. सन २०१२-१३ मध्ये २९.८६ लाख रूपये, सन २०१३-१४ मध्ये ४७७ लाख, सन २०१४-१५ मध्ये १२७ लाख रूपये, सन २०१५-१६ मध्ये २६० लाख रूपये, सन २०१६-१७ मध्ये ३१५ लाख रूपये असे एकूण १२०८.८६ लाख रूपये खर्च करून विविध योजना राबवून शेती विकासाचा प्रयत्न केला जात आहे.

शेततळे खोदकाम व अस्तरीकरण पाण्याचे स्रोत निर्माण करणे, साठवलेले पाणी झिरपून वाया जाऊ नये, तसेच या साठवलेल्या पाण्याचा पाणी टंचाईच्या काळात उपयोगर व्हावा यासाठी कोरडवाहू अभियानात निवडलेल्या गावात शेततळे खोदकाम व अस्तरीकरण करण्यासाठी अनुदान दिले जाते. औरंगाबाद जिल्ह्यात कृषी विभागामार्फत सूक्ष्मसिंचनामध्ये ठिबक सिंचन व तुषार सिंचन पध्दतीसाठी सन २०१२-१३ ते सन २०१५-१६ पर्यंत १४७१४ लाख रूपये खर्च करण्यात आले.

सारणी क्र. ३.२५

औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीय सूक्ष्म सिंचन अभियानांतर्गत अनुदान वाटप व लाभधारक

(सन २०१२-१३ ते सन २०१४-१५)

सन	पात्र अर्ज संख्या	अनुदान अदा	अनुदान वाटप		एकूण शेतकरी संख्येच्या शे. पात्र अर्जसंख्या	अनुदान वाटप क्षेत्र लागवडी खालील क्षेत्राच्या शेकडा प्रमाणात	वाटप अनुदान मंजूर अनुदानाच्या प्रमाणात
२०१२-१३	१००३३	९४७३	८३३७	३०४१.३७	१.८१	०.९७	३२.११
२०१३-१४	७३१९	१२४	-	-	१.३२	-	००.००
२०१४-१५	९२७७	५८५५	४६६०	१७०३.९४	१.६७	०.६५	२९.१०

(स्रोत : जिल्हा कृषी अधिक्षक कार्यालय, औरंगाबाद, विभागीय संशोधन व विस्तार सल्ला समिती सभा दि. ११ जून व १२ जून २०१५) पृ.१४-१५.

सारणी क्र.३.२५ नुसार राष्ट्रीय सूक्ष्मसिंचन अभियानाच्या साध्याबाबत असे लक्षात येते की, सन २०१२-१३ मध्ये एकूण पात्र अर्ज संख्या १००३३ असून एकूण शेतकऱ्यांच्या संख्येच्या प्रमाणात १.८१% असून लागवडीखालील क्षेत्राच्या प्रमाणात अनुदान वाटप झालेल्या क्षेत्राचे प्रमाण ८३३७ हे. म्हणजेच ०.९७% आहे. मंजूर /अदा अनुदानाच्या ३२.११% रक्कम अनुदान स्वरूपात वाटप करण्यात आली. सन २०१३-१४ मध्ये अर्जदाराची संख्या ७३१९ म्हणजेच एकूण शेतकऱ्यांच्या संख्येच्या प्रमाणात १.३२% असून अनुदान वाटप झालेली नाही. सन २०१४-१५ मध्ये अर्जदाराची संख्या ९२७७ असून एकूण शेतकऱ्यांच्या संख्येच्या प्रमाणात १.६७% आहे. लागवडीखालील क्षेत्राच्या प्रमाणात अनुदान वाटप झालेल्या क्षेत्राचे प्रमाण ०.६५% असून एकूण अदा झालेल्या अनुदान रकमेच्या वाटप झालेली अनुदान रक्कम २९.१०% आहे.

सारणी क्र.३.२६
औरंगाबाद जिल्ह्यातील खरीप हंगाम शेतकरी सहभाग व नुकसान भरपाई
(सन २००९-१० ते २०१४-१५)

वर्ष	शेतकरी संख्या	सहभागी झालेले				नुकसान भरपाई मिळालेले			
		जिल्ह्याच्या एकूण शेतकऱ्यांच्या शेकडा प्रमाणात	क्षेत्र हेक्टर	जिल्ह्याच्या एकूण लागवडी खालील क्षेत्राच्या %मध्ये	संरक्षित रक्कम	शेतकरी संख्या	जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्या % प्रमाणात	विमा रक्कम लाखत	संरक्षित रकमेचा विमा % मध्ये
२००९-१०	८८९७	२.०२	६२३५१	७.३२	६७३.३४	२९८	०.०७	४.१६	०.६२
२०१०-११	२६२	०.०५	१६८	०.०१९	१६.५२	०.००	-	०.००	०.००
२०११-१२	१३९	०.०२५	१०५	०.०१२	१२.०६	१६	०.००३	१.४४	११.९४
१०१२-१३	१६४३५	२.९६	१२५४८	१.४७	२२०४.४२	१०४२४	१.८८	५९७.६५	२७.११
२०१३-१४	२७२१	०.४९	१३१६.७०	०.१५	२२०.१४	११२	०.०२	३.७०	१.६८
२०१४-१५	१३७०००	२४.७१	८५९८८	९.८३	१६९०३.७१	१३००००	२३.४४	७७८९.४०	४६.०८

(महाराष्ट्र शासन - कृषी विभाग - ५७ वी खरीप विभागीय संशोधन व सल्ला समिती सभा दि. ११ व १२ जून २०१५, जिल्हा कृषी अधिकारी कार्यालय, औरंगाबाद, २०१५)_{पृ.१२}

सारणी क्र. ३.४१ नुसार राष्ट्रीय पीक विमा योजनेचा लाभ घेणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण एकूण शेतकऱ्यांच्या तुलनेत अतिशय कमी आहे. मागील ६ वर्षांच्या आकडेवारीचा विचार करता सन २०११-१२ या वर्षामध्ये सहभागी शेतकऱ्यांची संख्या सर्वात कमी म्हणजे ०.०२५% एवढी आहे. तसेच १०५ हेक्टर जमिनीवरच विमा भरण्यात आला होता. संरक्षित रकमेच्या ११.९४% नुकसान भरपाई मिळाली होती. सन २०१०-११ मध्ये ०.०५% शेतकऱ्यांनी सहभाग घेतला तर ०.०१९% क्षेत्रावर विमा भरण्यात आला व संरक्षित रकमेच्या ०.०% म्हणजेच नुकसान भरपाई कोणालाही मिळाली नाही. सन २०१४-१५ मध्ये एकूण जिल्ह्याच्या शेतकऱ्यांच्या २४.७१% शेतकऱ्यांनी विमा भरला. यापैकी संरक्षित रकमेच्या ४६.०८% लोकांना विम्याचा लाभ मिळाला.

सारणी क्र. ३.२७

औरंगाबाद जिल्ह्यातील राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान अंतर्गत सन २०१० ते २०१५

अ.क्र.	वर्षे	सुपिकता निर्देशांक तयार केलेली गावे	जिल्ह्याच्या एकूण गावांच्या संख्येच्या शेकडा प्रमाणात एकूण गावे (१३५६)	जमीन आरोग्य पत्रिका वाटप केलेल्या शेतकऱ्यांची संख्या	जिल्ह्यातील एकूण शेतकऱ्यांच्या संख्येच्या शे. प्रमाणात
१.	२०१०-११	२६२	१९.३२%	११४३०	२.०६%
२.	२०११-१२	१३७	१०.१०%	४७७७	०.८६%
३.	२०१२-१३	१५३	११.२८%	१०५४९	१.९०%
४.	२०१३-१४	५६	४.१२%	३१०७	०.५६%
	एकूण	६०८	४४.८४%	२९८६३	५.३९%

स्रोत : (जिल्हा कृषी अधिक्षक कार्यालय, औरंगाबाद, ५७ वी वार्षिक अहवाल संशोधन सल्ला समिती सभा - ११ व १२ जून २०१५)पृ.१३

सारणी क्र. ३.४२ नुसार कृषी विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या सुपिकता निर्देशांकानुसार सन २०१०-११ ते २०१३-१४ पर्यंत एकूण ६०८ गावामधून सुपिकता निर्देशांक तयार केला गेला. म्हणजेच जिल्ह्यांच्या एकूण गावांच्या शेकडा प्रमाणात ४४.८४% गावामध्ये सुपिकता निर्देशांक तयार केला असून शेतकऱ्यांना एकूण जमीन आरोग्य पत्रिकांचे वाटप एकूण शेतकऱ्यांच्या ५.३९% करण्यात आले. जमीन आरोग्य पत्रिकांचे वाटप सन २०१३-१४ मध्ये सर्वात कमी ०.५६% इतके असून त्यापेक्षा जास्त सन २०११-१२ मध्ये ०.८६% इतके होते. तर सर्वात जास्त आरोग्य पत्रिकांचे वाटप सन २०१०-११ मध्ये २.०६% शेतकऱ्यांना करण्यात आले होते.

सारणी क्र. ३.२८

औरंगाबाद जिल्ह्यातील जमीन आरोग्य पत्रिका वितरण अभियान सन २०१५-१६ ते सन
२०१७-१८

जिल्ह्यातील एकूण गावांची संख्या	जिल्ह्यातील एकूण खातेदार	लागवडीलायक क्षेत्र हे. आर.	जिरायती क्षेत्र हे. आर.	बागायती क्षेत्र हे. आर.	नमुने संख्या जिरायती क्षेत्रात १० हे. करीता १ नमुना	बागायती २.३० हे. करीता १ नमुना	एकूण तपासण्यात येणाऱ्या मृद नमुन्यांची संख्या
१३६८	५२९८६१	८६६२९४	६६६८३४	१९९४६०	६६६८३	७९७८४	१४४६९

(स्रोत : जिल्हा कृषी अधिक्षक कार्यालय, औरंगाबाद, २०१५) पृ.१३

उपरोक्त माहितीनुसार कृषी विभागामार्फत घेतल्या जाणाऱ्या जमीन आरोग्य पत्रिका वाटपानुसार कोरडवाहू व बागायती क्षेत्रात घेतल्या जाणाऱ्या मृद नमुन्यांचे प्रमाण विचारात घेता जिरायती क्षेत्रातील मृदा नमुन्यांची संख्या ६६६८३ असून हे प्रमाण कोरडवाहू / जिरायती क्षेत्राच्या ९.९९९% असून एकूण लागवडीखालील क्षेत्राच्या ७.७०% आहे. सद्यपरिस्थित मृदा नमुने जिरायती क्षेत्रात प्रति १० हेक्टर जमिनीसाठी १ नमुना घेतला जातो. बागायती क्षेत्रात दर २.३० हे. करीता एक नमुना घेतला जातो. त्यानुसार ७९७८४ नमुने बागायती क्षेत्रात घेण्यात आले. त्यानुसार एकूण बागायती क्षेत्राच्या शे. प्रमाणात ४०.२०% इतके असून एकूण लागवडीखालील क्षेत्राच्या ९.२०% इतके आहे. म्हणजेच शेतकऱ्यांच्या जमिनीच्या मृद नमुने जास्तीत जास्त घेऊन शेतकऱ्यांच्या आरोग्य पत्रिका देण्याचे मोठे आव्हान कृषी विभागसमोर आहे. व त्यांचा विस्तार व वेग वाढत गेला पाहिजे. एकूण तपासण्यात येणाऱ्या मृद नमुन्यांची संख्या १४४४६९ असून एकूण लागवडीलायक क्षेत्राच्या १६.९०% आहे. यामध्ये खूप मोठ्या प्रमाणावर वेग वाढविणे गरजेचे आहे.

सारणी क्र. ३.२९
औरंगाबाद जिल्ह्यातील विविध क्षेत्रातील स्थूल मूल्यासह वाढ
(सन २०११-१२ - २०१६-१७)

अ.क्र.	क्षेत्र	तीन वर्षातील सरासरी एकूण मूल्य २०११-१२ लाख रुपयात	एकूण मूल्य २०१६-१७ लाख रुपयात	सरासरी वार्षिक वाढ दर % मध्ये
१.	कृषी	२०२३८०.३८	३०५७८९.३२	८.६१
२.	बागकाम	२००५९.३३	३४७१७.११	११.६७
३.	मसाले	१२००७३.९१	१२७६९६.००	१.२४
४.	दुग्ध	२६११५.७५	३५०४०	६.०६
५.	रेशमी कापड	५२.३३	६२९	६४.१७
६.	मासेमारी	८९४	९४६	१.१५
	एकूण	३६९५७५.७	५०४८१२.९४	६.४४

(Source - C - DAP)

बागकाम क्षेत्राच्या दोन्ही क्षेत्रातील वाढीचा दर सर्वात जास्त आहे. कारण बगीच्या क्षेत्रातील झालेली वाढ व उत्पादकतेमध्ये झालेली वाढ होय. उत्पादनात लक्षणीय वाढ व उत्पादकतेतील वाढ एकरी पुढील चार वर्षात खूप मोठा प्रकल्प असून त्यात पाणलोट क्षेत्रातील आणि सूक्ष्म ठिबक सिंचनाची सुरवात करण्यासाठी मोठी गुंतवणूक फळ उत्पादन व प्रक्रियेसाठी करण्यात आलेली आहे. जास्तीत जास्त लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवनमान सुधारण्यास मदत झाली आहे. याच उद्देशाने C-DAP ने प्रयत्न केले आहेत. C - DAP च्या सर्व प्रकल्प, योजना व कार्यक्रमांचा परिमाण प्रत्येक पिकांच्या उत्पादकतेत वाढ प्रत्येक तालुक्यातून घडवून आलेली वाढ होय. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व बाजार क्षेत्रात प्रगती झाली आहे. रोजगार व पायाभूत इतर घटकातील वाढ व एकंदरीत सर्वच क्षेत्रात झालेली प्रचंड वाढ झालेली दिसते. शेती उत्पादन व शेतकऱ्यांच्या आर्थिक व बाजार क्षेत्रात प्रगती झाली आहे. रोजगार व पायाभूत इतर घटकातील वाढ व एकंदरीत सर्वच क्षेत्रात झालेली प्रचंड वाढ झालेली दिसते. शेती उत्पादन व शेतकऱ्यांच्या आर्थिक उत्पन्नात भरपूर वाढ झालेली आहे. पुढील काही वर्षांमध्ये ही वाढ खूप मोठ्या प्रमाणात वाढेल. यातून शेतकऱ्यांच्यामध्ये चलनवलन निर्माण होऊन स्वतः शेतकऱ्यांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण होऊन कृषी-तंत्रज्ञानाचा वापर करू लागेल त्यामुळे जिल्ह्याच्या अर्थव्यवस्थेवर चांगला परिणाम होईल.

३.५. सारांश :

औरंगाबाद जिल्ह्यातील सांस्कृतिक पर्यावरणाचा अभ्यास करतांना सामाजिक, आर्थिक, शासकीय घटकांचा विचार करण्यात आलेला असून प्रत्येक घटकांचा स्वतंत्र लेखाजोखा मांडण्यात आलेला आहे. लोकसंख्या या घटकाचा विचार करता लोकसंख्या वाढ मागील दहा वर्षांपेक्षा जवळपास २५% झाली. वितरण असमान असून जवळजवळ ५२ % च्या आसपास वाढ झालेली आहे. घनतेचा विचार करता औरंगाबादमध्ये सन २०११ मध्ये ११९३ दर चौ.कि.मी.ला असून सर्वात कमी घनता १७४ सोयगाव तालुक्यात आहे. पोषण घनता औरंगाबाद तालुक्यात सन २०११ मध्ये १८८४ होती. तर सोयगाव सर्वात कमी १८२ होती. कृषी घनता सन २०११ मध्ये फुलंब्री मध्ये १३२.७६ असून सर्वात कमी ८१.१४ सोयगाव तालुक्याची आहे. साक्षरतेमध्ये वाढ होत आहे. सन १९९१ मध्ये ५६.९८% होती. सन २००१ मध्ये ७२.९०% होती. सन २०११ मध्ये ८०.४०% आहे. ग्रामीण भागात साक्षरता शहरी भागामध्ये जास्त आहे. व्यावसायिक संरचनेनुसार प्राथमिक व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांचे प्रमाण जास्त असून द्वितीयक व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. तसेच कार्यकारी लोकसंख्या अकार्यकारी लोकसंख्येपेक्षा कमी आहे. रस्ते व वाहतूक सुविधा, वाहतूक साधने यांचा फारसा विकास झालेला आढळत नाही. कृषी अवजारांचे प्रमाण कमी असून जलसिंचन साधने व स्रोतांचे प्रमाण कमी असल्याने जलसिंचनाचे प्रमाण खूप कमी आहे. यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर विकास होण्याची गरज आहे. राजकीय घटकांमध्ये कृषी विकासासाठी विविध योजना राबविण्यात आल्या. अनेक योजनांच्याद्वारे कृषी विकासासाठी प्रयत्न करण्यात आले. व खर्च ही करण्यात आला. परंतु कृषी विकास फारसा झाला नाही. झालेला खर्च एकूण शेती क्षेत्रांच्या प्रमाणात खूपच कमी असून तो सर्वसामान्यापर्यंत पोहचत नाही व पोहचलेला निधी योग्य प्रकारे पूर्ण क्षमतेने वापरला जात नाही. तसेच पर्जन्याचे कमी होणारे प्रमाण या बरोबर लोकांच्या मानसिकतेत झालेला बदल इ. घटक कारणीभूत आहेत.

संदर्भ सूची :

- १) C-DAP [mahaagri.gov.in] p-९ & १०.
- २) www.google.co.in/search.
- ३) www.mahaagri.gov.in
- ४) रुद्र दत्त व इतर, (२०००) भारतीय अर्धव्यवस्था, एस. चन्द एण्ड कम्पनी लि. पृ.६०-६६.
- ५) ए.बी.सवदी (२०११), भूगोलाची मुलतत्त्वे, निराली प्रकाशन, पुणे, पृ.८.१.
- ६) जनगणना अहवाल, औरंगाबाद जिल्हा, १९९१ ते २०११, पृ. २२, २७.
- ७) जिल्हा सामाजिक-आर्थिक समालोचन, औरंगाबाद, १९९१-९२, १९९२-९३, १९९४-९५, २०००-०१, २००७-०८, २००९, २०११, २०१३, पृ.१५, ५५, ५६, १२, ६१, २०, ३१, १९६.
- ८) डॉ. एस. एन. कुलकर्णी व डॉ. सतीश श्रीवास्तव (१९९८), लोकसंख्या शास्त्र आणि लोकसंख्या शिक्षण, विद्या प्रकाशन, नागपूर, पृ. १५१.
- ९) डॉ.मोहन तावडे व सावंत (१९९९), भारताचा भूगोल, फडके प्रकाशन, पृ.७८.
- १०) डॉ.श.बा.सावंत व इतर (१९९५), भारताचा भूगोल, गाज प्रकाशन, पृ.८९.
- ११) डॉ. सुधीर भोंगळे, (१९९८), राजकरण पाण्याचे, राजहंस प्रकाशन, पुणे. ISBN-८१-७४३४-१०२-१, पृ.१०९.
- १२) डॉ. सुभाष सारंग (१९९७), मानवी भू-विज्ञान, विद्या प्रकाशन नागपूर, पृ. २३२-२४३.
- १३) प्रा.के.ए. खतीब (२०११), लोकसंख्या भूगोल, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपूरा, औरंगाबाद, ISBN - ९७८-९३-८१३७४-०१-६, पृ.८४.
- १४) विनायक चांदगुडे (२०१५), शेतकरी गाईड, सकाळ प्रकाशन, पुणे. ISBN-९७८-९३-८४३१६-८५-३.
- १५) ५७ वी खरीप विभागीय संशोधन व सल्ला समिती सभा अहवाल (२०१५), जिल्हा कृषी अधिकारी कार्यालय, औरंगाबाद, पृ. १२.

*****